

o. Benignus Józef Wanat, OCD

**ŻYCIE I DZIAŁALNOŚĆ
KARMELITÓW BOSYCH
W DIECEZJI KAMIENIECKIEJ
W LATACH 1622-1866**

KURIA
KRAKOWSKIEJ PROWINCJI KARMELITÓW BOSYCH
KRAKÓW 2001

Redaktor
o. Wiesław K. Kiwior, OCD

Opracowanie techniczne
s. Agata Bartyzel, CACH

WSTĘP

Prezentowane studium „Życie i działalność karmelitów bosych w diecezji kamienieckiej w latach 1622–1866” jest artykułem do księgi pamiątkowej, przygotowanej do druku pod redakcją ks. dra Józefa Wołczańskiego z Papieskiej Akademii Teologicznej w Krakowie, z okazji 10-lecia wznowienia diecezji kamienieckiej.

Car Aleksander II ukazem z dnia 5/17 VI 1866 r. zniósł diecezję kamieniecką, przyłączając jej terytorium do łuckiej i żytomierskiej diecezji¹. Bpa Antoniego Fijałkowskiego został na wygnanie do Symferopola na Krymie. Natomiast bp łucki i żytomierski Kasper Borowski nie przyjął z rąk władzy świeckiej jurysdykcji kościelnej w diecezji kamienieckiej. Uczynił to dopiero na podstawie pisemnej delegacji bpa Fijałkowskiego z 30 I 1867 r. oraz decyzji pap. Piusa IX z dnia 3 maja 1867 roku². W roku 1882 na mocy umowy między Rosją a Watykanem diecezja kamieniecka otrzymała administratora apostolskiego, którym został biskup Łucka i Żytomierza. W końcu pap. Benedykt XV przywrócił do życia diecezję kamieniecką 22 IX 1918 roku³. Ordynariuszem odrodzonej diecezji został bp Piotr Mańkowski (1866–1933). Po odpadnięciu tych terenów z Kamieńcem Podolskim od Rzeczypospolitej, wskutek traktatu ryskiego w 1921 r., osiadł w Buczaczu na terenie archidiecezji lwowskiej. W roku 1926 zrezygnował z

---

¹ B. KUMOR ks., *Ustrój i organizacja Kościoła Polskiego w okresie niewoli narodowej 1772-1918*, Kraków 1980, s. 200.

² Tamże, s. 201.

³ Tamże, s. 202.

rządów i jako abp tytularny Aenus przeniósł się do Włodzimierza Wołyńskiego⁴.

Stolica Apostolska powierzyła funkcję administratora w stosunku do osób, spraw i rzeczy diecezji kamienieckiej oraz żytomierskiej (po odwołaniu przez Piusa XI ze stolicy w Łucku bpa Ignacego Dubowskiego) nowo mianowanemu dnia 14 XII 1925 r. biskupowi Adolfowi Piotrowi Szelażkowi, który miał odbyć swój ingres do katedry w Łucku 24 II 1926 roku⁵. W roku 1941 bp A. Szelażek zamianował wikariuszem generalnym na diecezję kamieniecką ks. Adolfa Kukuryzińskiego⁶. Niebawem komunistyczna rewolucja zniszczyła wszystkie struktury organizacyjne Kościoła Rzymsko-katolickiego na terenach Związku Radzieckiego. Dopiero z chwilą bankructwa systemu komunistycznego rozpoczęła się od 1990 roku większa liberalizacja religijna w Rosji. Kościół wychodził z katakumb. Powoli rozpoczął proces reaktywowania swoich struktur organizacyjnych. Na Ukrainie powstała metropolia lwowska. Jan Paweł II zamianował w dniu 16 I 1991 r. metropolitą lwowskim, ks. bpa Mariana Jaworskiego, administratora apostolskiego w Lubaczowie. Ingres jego do bazyliki metropolitalnej we Lwowie odbył się 18 V 1991 roku⁷. W tym samym czasie (16 I 1991), biskupie nominacje otrzymali: ks. Jan Olszański MIC na biskupa do Kamieńca i ks. kan. Jan Purwiński do Żytomierza. Ks. Jan Olszański był konsekrowany na biskupa 2 III 1991 r. a ks. Jan Purwiński 4 III tegoż roku⁸.

---

⁴ Por. T. SKALSKI, ks., *Terror i cierpienie. Kościół Katolicki na Ukrainie 1900-1932. Wspomnienia*. Lublin-Rzym-Lwów 1995, s. 59, przypis 51.

⁵ L. POPEK, *Biskup A. P. Szelażek jako pasterz diecezji łuckiej*, w: *Ksiądz biskup Adolf Piotr Szelażek - człowiek, pasterz, założyciel*. Materiały z sympozjum z okazji 50 rocznicy śmierci założyciela Zgromadzenia Sióstr św. Teresy od Dzieciątka Jezus, Toruń 1999, s. 55-56.

⁶ Tamże, s. 62.

⁷ *Schematyzm duchowieństwa i parafii Archidiecezji Lwowskiej Obrządku Łacińskiego*, Lwów 1997, s. 7.

⁸ *Annuario Pontificio 1999*, Città del Vaticano 1999. s. 366.

Z uwagi na niski nakład Księgi Pamiątkowej, dla zainteresowanych karmelitańską problematyką na Wschodnich Kresach Polski, udostępniamy wspomniany artykuł w formie broszury.

WAŻNIEJSZE SKRÓTY

- ZKBP – B. J. Wanat OCD, *Zakon Karmelitów Bosych w Polsce. Klasztory karmelitów i karmelitanek bosych 1605–1975*, Kraków 1979.
- Acta Cap. Gen. – *Acta Capituli Generalis OCD Congregationis s. Eliae, vol. I (1605–1641)*, ed. Antonius Fortes OCD, in: *Monumenta Historica Carmeli Teresiani*, t. 11, Romae 1990.
- Acta Def. Gen. – *Acta Definitorii Generalis OCD Congregationis S. Eliae (1605–1658)*, ed. Antonius Fortes OCD, in: *Monumenta Historica Carmeli Teresiani – Subsidia 3*, Romae 1985.
- APKB – Archiwum Prowincji Karmelitów Bosych w Czernej
- AP – Archiwum Prowincjalne
- AKL – Archiwum Klasztoru w Lublinie
- Bibl. – PAU Biblioteka Polskiej Akademii Umiejętności w Krakowie
- Estr – K. Estreicher, *Bibliografia polska*, Kraków 1870.
- AKLW – Archiwum Klasztoru we Lwowie
- AKW – Archiwum Klasztoru w Warszawie
- AKB – Archiwum Klasztoru w Berdyczowie
- AKC – Archiwum Klasztoru w Czernej

I. DZIAŁALNOŚĆ MISYJNA ZAKONU NA KRESACH WSCHODNICH POLSKI

Pośród licznych rodzin zakonnych podejmujących misyjną działalność na wschodniej linii przedmurza chrześcijańskiego, na styku kultury Kościoła Wschodniego i Zachodniego, nie zabrakło też karmelitów bosych. Ich obecność na kresach wschodnich Polski była zaplanowana od początku XVII wieku. Okazją sprowadzenia karmelitów do Polski była misja tegoż zakonu do Persji. Włoska Kongregacja Karmelitów Bosych pw. św. Eliasza, mając na uwadze charyzmat swego Patrona, przepełniona duchem żarliwości o chwałę Boga zastępów (1 Krl 19,10), pod wpływem pism o. Jana od Jezusa i Maryi⁹ ustaliła, że apostołstwo misyjne jest istotną częścią ducha karmelitańskiego¹⁰. O. Piotr od Matki Bożej Villagrossa, komisarz generalny Kongregacji, poinformował Papieża o misyjnym nastawieniu Kongregacji i o zamiarach udania się do Palestyny dla odzyskania ruin macierzystego klasztoru na Górze Karmel i podjęcia działalności misyjnej. Klemens VIII skorzystał z okazji i zlecił karmelitom misję apostolską i

---

⁹ Joannes de s. Petro et Uztarros ur. 27.01.1564 r. w Calagurri w Hiszpanii, syn Dydaka i Anny de Uztarros. Do nowicjatu wstąpił w Pastranie w 1582 r. Studiował w Salamance. W 1585 r. jako kleryk wysłany został do Genui, gdzie ukończył teologię. Odegrał wybitną rolę w Kongregacji św. Eliasza jako doskonały i doświadczony wychowawca. Trzykrotnie pełnił urząd definitora generalnego, a w latach 1611–1614 przełożonego generalnego. Zmarł w Rzymie 28.05.1615 r. Jego pisma *Opera omnia* wydane zostały w trzech tomach w Kolonii w 1622 r. Drugie wydanie poszerzone, w czterech tomach, ukazało się w Kolonii w 1650 r. Obecnie trwa jego proces beatyfikacyjny w Rzymie. Por. SIMEONE della SACRA FAMIGLIA OCD, *Un quarto di secolo tra i nostri santi*, Roma 1997, s. 372.

¹⁰ Na polecenie o. Piotra od Matki Bożej o. Jan napisał traktaty o misjach: *Assertio missionum Carmelitanum Excalceatorum*, *Votum pro missionibus*, *Instructio missionariorum* oraz *Liber alius historicus missionum*, w: *Opera omnia*, t. IV, Coloniae Agripinae 1650.

dyplomatyczną do króla Persji¹¹. Dnia 7 sierpnia 1604 r. wyruszyli z Rzymu do Persji: o. Paweł Szymon od Jezusa Marii Rivarola (1576–1643) z Genui, o. Jan Tadeusz od św. Elizeusza Roldan (1574–1633) z Calahora w Hiszpanii, o. Wincenty od św. Franciszka – Jan de Gambart (1574–1623) z Walencji, br. Jan od Wniebowzięcia – Jan Chrzyciel Angeli (1581–1607) z Italii i doświadczony w sprawach wojskowych oraz dyplomatycznych kapitan Franciszek Riodolid de Peralta¹². Misjonarze obrali drogę przez Austrię, Czechy, Polskę i Rosję. Przełożonym grupy misyjnej był utalentowany o. Paweł Szymon Rivarola. Z powodu zamieszek i walki o władzę w Rosji misjonarze zmuszeni byli przez dłuższy czas pozostać w Polsce. Wykorzystali ten czas do nawiązania kontaktów z biskupami i dworem królewskim na rzecz misji w Persji.

Pobyt w Krakowie zjednał im wielu sympatyków. Zaimponowali społeczeństwu surowym stylem życia, apostołską gorliwością i erudycją. Prezentując duchowość zreformowanego Karmelu podejmowali również apostołską działalność. Przez okres 15 miesięcy pobytu w Polsce spowiadali, głosili słowo Boże i przyjmowali do szkaplerza świętego. Na podstawie przesyłanych relacji do Rzymu o. Jan od Jezusa i Marii zanotował w swej *Historii misji*, że sam „Najdostojniejszy Król i Książę, syn jego, Jaśnie Oświecony Kardynał Krakowski, i inni sławni mężowie z tego Królestwa, przywdziali szatę naszego zakonu, zwaną szkaplerzem”¹³. Również o. Izydor od św. Józefa podaje, że Polacy czuli się pobudzeni do pobożności jakąś tajemniczą siłą, szczególnie po

---

¹¹ FLORENTIO del NIÑO JESUS, *A Persia*, w: *Bibliotheca Carmelitano-Teresiana de Missionibus*, t. II, Pamplona 1929; PETRUS a S. ANDREA, *Historia generalis Fratrum Discalceatorum Ordinis B. Virginis de Monte Carmelo Congr. s. Eliae*, t. II, Romae 1671, s. 42 i nn.

¹² Tamże.

¹³ L. KOWALÓWKA OCD, *Z naszej przeszłości misyjnej*, Rzym 1975, s. 46.

przyjęciu szkaplerza Dziewicy z Góry Karmel, który o. Paweł Szymon nałożył królowi i dostojnikom, którzy o to pokornie prosili¹⁴.

Czas pobytu misjonarzy w Polsce i ich apostołska działalność zaowocowały pragnieniem założenia fundacji karmelitów bosych w Polsce. Stąd przedstawiciele władzy duchownej: nuncjusz apostołski Klaudiusz Rangone, bp krakowski kard. Bernard Maciejowski i metropolita unicki Hipacy Pociiej, zwrócili się z prośbą do generalnego komisarza apostołskiego o przysłanie na stały pobyt karmelitów bosych do Polski. Zaś metropolita unicki prosił o. Piotra od Matki Bożej o przysłanie karmelitów dla ewangelizowania Rusinów i przeprowadzenia reformy bazylianów¹⁵. Listy te nadeszły na pierwszą Kapitułę Generalną w Rzymie 1605 r., w czasie której cała Kapituła opowiedziała się za misjami w Zakonie i wszyscy jej uczestnicy zrzekli się swoich urzędów, aby udać się na misje. Kapituła Generalna w dniu 5 maja 1605 r. przyjęła fundację w Polsce i postanowiła wysłać zakonników do Krakowa¹⁶. O. Paweł Szymon zaprzyjaźniony z metropolitą unickim Hipacym Pociiejem i wikariuszem Janem Welaminem Rutskim oraz łacińskim biskupem Wilna Benedyktom Wojną bardziej popierał fundację w Wilnie¹⁷. Uczestnik Kapituły o. Jan od Jezusa i Maryi zaświadcza, że „o. Piotr otrzymał list od metropolity Kościoła ruskiego, w którym prosił on nasz zakon o pomoc w dziele zjednoczenia swego Kościoła z Kościołem rzymskim; list ten odczytany na posiedzeniu wywołał prawdziwie zgodną odpowiedź, że trzeba jak najszybciej wysłać tam naszych zakonników, aby odpowiedzieć na pragnienia tego metropolity. Wydaje się stosowna

---

¹⁴ Tamże.

¹⁵ B.J. WANAT OCD, *Zakon Karmelitów Bosych w Polsce. Klasztory karmelitów i karmelitanek bosych 1605–1975*, Kraków 1979, s. 55 (= ZKBP).

¹⁶ *Acta Capituli Generalis OCD Congregationis s. Eliae*, vol. I (1605–1641), ed. Antonius Fortes OCD, in: *Monumenta Historica Carmeli Teresiani*, t. 11, Romae 1990, s. 8 (= *Acta Cap. Gen.*).

¹⁷ L. KOWALÓWKA OCD, *Z naszej przeszłości misyjnej*, op. cit., s. 58–62.

owa misja w Polsce, mająca na celu pomoc dla Rusinów”¹⁸. Również Definitorium Generale na pierwszej swojej sesji w dniu 10 października 1605 r. podjęło decyzję o przyjęciu misji w Polsce i o założeniu pierwszego klasztoru w królewskim mieście Krakowie¹⁹.

Dnia 28 listopada 1605 roku przybyli do Krakowa na fundację: o. Maciej od św. Franciszka (Didacus Hurtado de Mendoza), o. Jan od Najśw. Sakramentu, o. Alfons od Matki Bożej – wszyscy trzej Hiszpanie, oraz br. Jakub od św. Bartłomieja – Włoch z Neapolu¹². Osiedlili się na przedmieściu Krakowa, za bramą św. Mikołaja, w ogrodzie Jadwigi Padniewskiej, zakupionym przez Macieja Pstrokońskiego, bpa przemyskiego i kanclerza koronnego, dla karmelitów bosych²⁰. W klasztorze pod wezwaniem Niepokalanego Poczęcia NMP [obecnie szpital św. Łazarza] założono kanoniczny nowicjat, który stał się kolebką polskiej i litewskiej prowincji²¹. Nowicjat był zasadniczą komórką i podstawą rozwoju zakonu na przyszłość. Pierwszym magistrem nowicjatu był o. Jan od Najśw. Sakramentu, wychowanek nowicjatu w Pastranie w Hiszpanii. Urząd wychowawcy młodzieży pełnił w latach 1605–1611. Dał się poznać w Krakowie jako dobry teolog i kaznodzieja²². Pierwszymi nowicjuszami byli br. Walerian od Ducha Świętego (1585–1645), który wstąpił do nowicjatu w 1607 r., a 21 VI 1608 r. złożył śluby zakonne oraz br. Wojciech od św. Andrzeja (1562–1613), który wstąpił do nowicjatu w 1608 roku²³. Krakowska wspólnota

---

¹⁸ Tamże, s. 60.

¹⁹ *Acta Definitorii Generalis OCD Congregationis S. Eliae (1605–1658)*, ed. Antonius Fortes OCD, in: *Monumenta Historica Carmeli Teresiani – Subsidia 3*, Romae 1985, s. 3 (= *Acta Def. Gen.*).

²⁰ Archiwum Krakowskiej Prowincji Karmelitów Bosych w Czernej (APKB), AP 1, Fasciculus annorum Provinciae Poloniae Spiritus Sancti, s. 12.

²¹ *ZKBP*, s. 103.

²² HENRICUS a SS. SACRAMENTO, *Collectio scriptorum Ordinis Carmelitarum Excalceatorum*, t. 1, Savonae 1884, s. 313–314; APKB w Czernej, AKL 1, Liber visitationum provincialium conventus lublinensis.

²³ Cz. GIL OCD, *Karmelici Bosi w Polsce*, „Nasza Przeszłość”, t. XLVIII (1977), s. 34; AP 1, Fasciculus annorum, s. 16.

w roku 1609 liczyła już 14 członków, w tym połowę stanowili Polacy. Dla ich dalszej formacji w roku 1610 założono w Lublinie kolegium filozoficzno–teologiczne, a w roku 1613 profesat we Lwowie²⁴. Zasłużonym organizatorem życia karmelitańskiego w Polsce był o. Maciej od św. Franciszka, przeor klasztoru nowicjackiego (późniejszy prowincjał polski i generał zakonu) oraz opatrznościowy jego pomocnik o. Andrzej od Jezusa Brzechwa, pierwszy z Polaków karmelita bosy²⁵.

Idea działalności pro unijnej na wschodnich kresach Polski przedrozbiorowej pozostała żywa. Po śmierci Hipacego Pocięja jego następcą Welamin Rutski nadal podtrzymywał plan swego poprzednika przeprowadzenia reformy bazylianów przez karmelitów. Zwolennikiem tej idei był również nuncjusz apostolski Jan de Torres²⁶. Z polecenia Kongregacji Rozkrzewiania Wiary Definitorium Generalne w Rzymie w 1628 roku przeznaczyło do tego zadania o. Andrzeja od Jezusa Brzechwę²⁷. Jednak z powodu choroby nie mógł on wypełnić tego zadania. Natomiast zarówno polska prowincja pw. Ducha Świętego, jak również litewska pod wezwaniem Św. Kazimierza podejmowały intensywne prace ewangelizacyjne i pro unijne wśród Rusinów. Świadczą o tym założone klasztory w: Kamieńcu Podolskim (1623), Wilnie (1626), Berdyczowie (1630), Głębokiem (1639), Wiśniowcu (1645), Miadziole

---

²⁴ Bibl. PAU w Krakowie. rkps 2336/II, Liber in quo describuntur fundatio nostri coenobii lublinsensis... ab anno 1610, k.5; AKLW 21, Erectio et progressus foundationis conventus leopoliensis s. Michaelis Archangeli Carmelitarum Discalceatorum, k. 1–5.

²⁵ O. Andrzej Brzechwa ur. się w Brzesku 28.05.1584 r., syn Jana i Zofii z Jarzynów, ze szlacheckiego rodu Brzechwów h. Jastrzębiec. Odegrał wybitną rolę dla rozwoju zakonu w Polsce. Zmarł 29.04.1610 r. w Przemyślu. Zob. AP 1, Fasciculus annorum, s.151–171; O. FILIP od TRÓJCY ŚW. OCD, *Ozdoba Karmelu Zakonnego*, cz. III, Kraków 1747 (Estr XVI, 217), s. 285–288; Cz. GIL OCD, *Karmelici Bosi w Polsce*, op. cit., s. 211–215.

²⁶ *Relacje nuncjuszów apostolskich i innych o Polsce od r. 1548 do 1690*, Wyd. E. Rykaczewski, t. 2, Berlin 1864, s. 155.

²⁷ AP 1, Fasciculus annorum, s. 101.

(1754, Pińsku (1734), Kupinie (1747), Narodyczach (1748), Antoleptach (1734), Poszumieniu (1760), Taganrogu (1811))²⁸.

Definitorium Generalne w Rzymie już 5 grudnia 1628 roku przyjęło fundację klasztoru w Berdyczowie od Janusza Tyszkiewicza, wojewody i generała ziem kijowskich, przeznaczając ją na seminarium misyjne²⁹. Zarządowi generalnemu i prowincjalnemu zakonu bardzo zależało na zorganizowaniu seminarium misyjnego pośród chrześcijan ortodoksyjnego Kościoła. W tym celu 29 maja 1632 roku postanowiło, aby na okres budowy tego seminarium przenieść seminarzystów do klasztoru we Lwowie, dla przygotowania się do pracy misyjnej na tym terenie³⁰. Udzieliło też prowincjałowi władzy wysłania, do Berdyczowa i Kamieńca Podolskiego po 5 zakonników oraz zezwoliło na przechowywanie Najświętszego Sakramentu dla duchowego pożytku garnących się do sakramentów ludzi³¹. Klasztory położone na wschodnich kresach Rzeczypospolitej uważano i traktowano jako placówki misyjne. Potwierdza to przykład o. Sebastiana od Wszystkich Świętych³², którego po ukończeniu trzechletniego seminarium misyjnego w Rzymie, przełożeni posłali na Białoruś (do klasztoru w Głębokiem) zamiast do Persji, dla nawracania schizmatyków, których miał bardzo wielu pozyskać dla katolickiego Kościoła³³. Z tego okresu mamy krótką

---

²⁸ Zob. B.J. WANAT OCD, *Zakon Karmelitów Bosych w Polsce...*, Kraków 1979.

²⁹ *Acta Def. Gen. (1605–1658)*, s. 160.

³⁰ Tamże, s. 208.

³¹ Tamże, s. 376, 386.

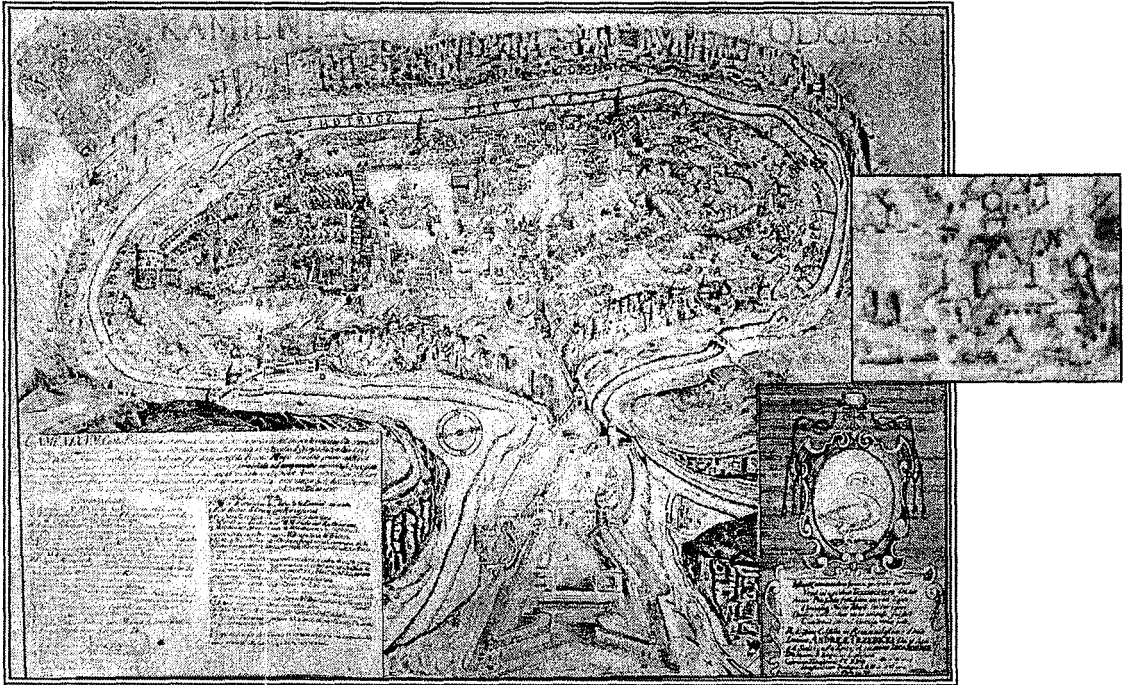
³² Maciej Bolksi syn Wojciecha i Ewy Piekarek, ur. w 1610 r. w Bolemowicach na Mazowszu. Na Akademii Krakowskiej uzyskał tytuł doktora filozofii, profesję złożył w 1647, a święcenia kapłańskie otrzymał z rąk bpa Alberta Lipnickiego 28.03.1648 r. na Wawelu. Po święceniach został wysłany do misyjnego seminarium św. Pankracego w Rzymie. Po powrocie apostołował na terenie Litwy i Białorusi. Pełnił obowiązki magistra nowicjatu i urząd prowincjała (1679–1682). Zmarł w Krakowie 22.11.1684 r. Por. [O. ONUFRY OŚMIELSKI OCD], *Konterfekt życia przykładnego z Ozdoby Karmelu zakonnego kopiowany...*, Kraków 1747, s. 217–222.

³³ Cz. GIL OCD, *Karmelici Bosi w Polsce*, op. cit., s. 206; COSMA de VILLIERS, *Bibliotheca Carmelitana, notis criticis et dissertationibus illustrata*, t. 2, Romae 1927, s. 719.

relację o apostołskiej działalności karmelitów bosych przekazaną do Rzymu. Autor wyjaśnia, że Berdyczów znajduje się w województwie kijowskim, „gdzie mieszkają kozacy i schizmatycy. Między nimi żyją katolicy, nieświadomieni i barbarzyńcy, podlegający schizmatyckim proboszczom. Ci ostatni, niczym innym nie różnią się od swego ludu, jak chyba tylko tym, że są bardziej jeszcze dzicy i oporni w zrozumieniu prawdy. Wśród tej biednej ludności do tej pory pracują nasi zakonnicy i z wielką cierpliwością nauczają ją prawd wiary i zachowania przykazań. Wielkim to jest wydarzeniem, gdy przyprowadzą jakiegoś schizmatyka do jedności z Kościołem, gdyż niesłychaną jest ich zatwardziałość w schizmie”³⁴. Surowa ta ocena, chociaż nie mieści się w konwencji obecnego dialogu ekumenicznego, ukazuje jednak realizm i warunki ówczesnego apostołstwa we Wschodniej Europie.

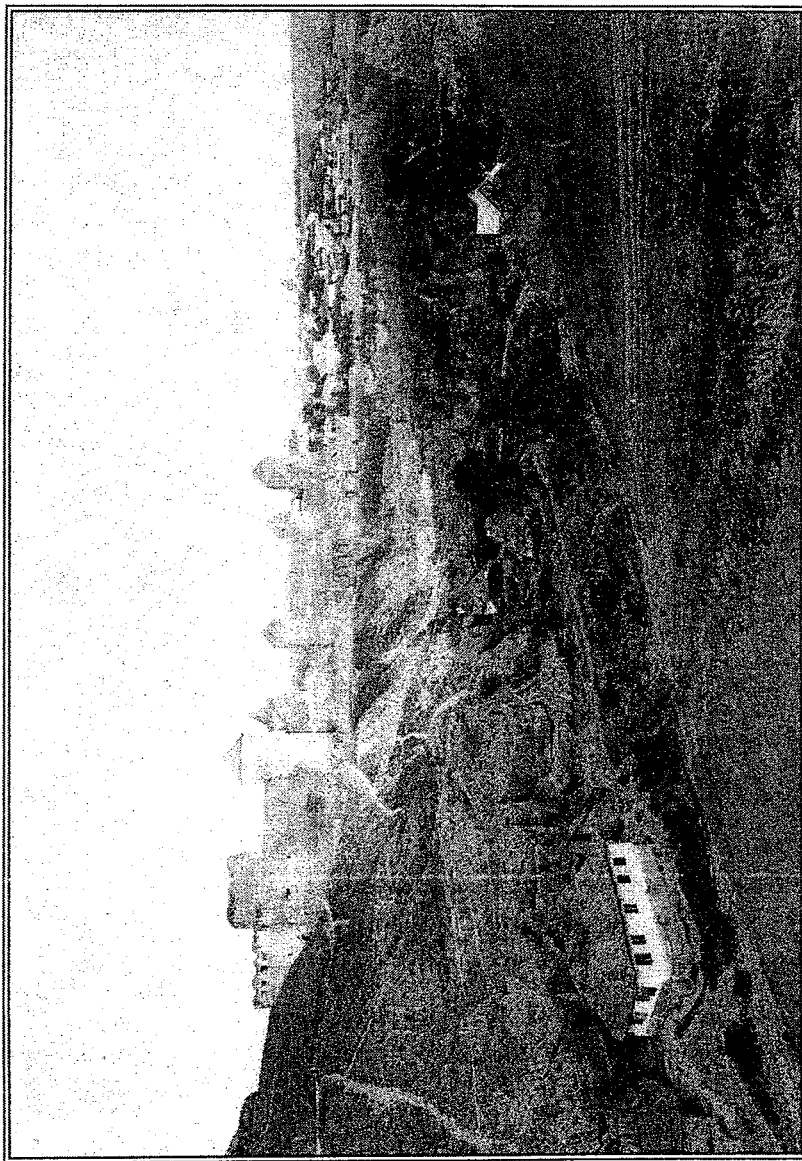
---

³⁴ Archiwum Generalne Karmelitów Bosych w Rzymie, Plut. 241 f, Missio Poloniae; Por. L. KOWALÓWKA OCD, *Z naszej przeszłości misyjnej*, op. cit., s. 107.

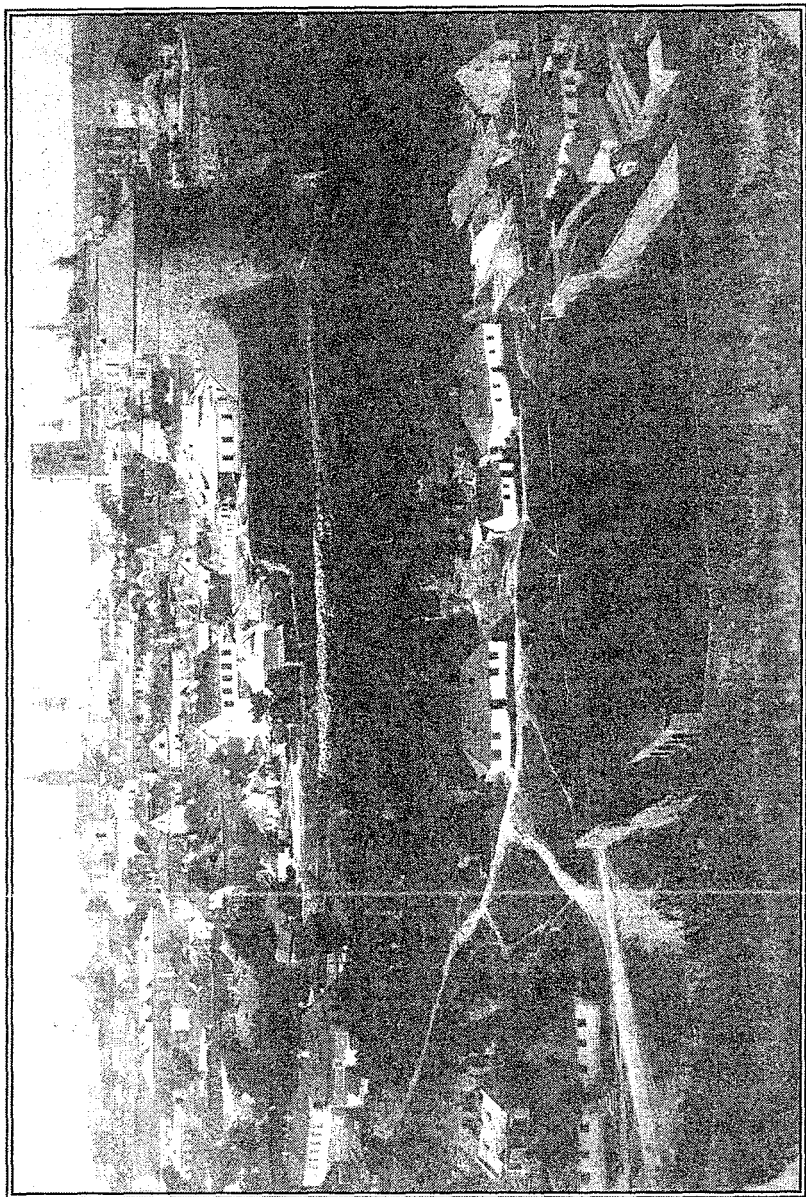

1. Kamieniec Podolski – plan miasta z uwidocznionym pierwotnym klasztorze karmelitów bosych (N) według miedziorytu wykonanego 29 VIII 1672 r. Przez Cypriana Tomaszewicza, rytownika, dedykowany Andrzejowi Trzebnickiemu, biskupowi krakowskiemu (fotografia z 2 poł. XIX w.).

2. Kamieniec Podolski – widok miasta od strony zamku z 2 poł. XIX w.

3. Kamieniec Podolski – widok ogólny miasta z 2 poł. XIX w.

II. KLASZTOR MATKI BOŻEJ ZWYCIĘSKIEJ I ŚW. JÓZEFA W KAMIĘNCU PODOLSKIM

1. Pierwsza fundacja klasztoru na „Skalce”

W roku 1622 Zarząd Generalny Zakonu Karmelitów Bosych w Rzymie upoważnił o. Jana od św. Józefa (Centurione), prowincjała polskiego, do wysłania zakonników na fundację do Warszawy lub do Kamieńca Podolskiego³⁵. Ponieważ nie doszło do założenia klasztoru w stolicy państwa z powodu intryg innych zakonów³⁶, dlatego karmelici przyjęli fundację w Kamieńcu Podolskim. Fundatorką pierwszej rezydencji była Krystyna Cieklińska, wdowa po Marcynie, który pełnił urząd sędziego kamienieckiego i latyczowskiego³⁷. Wielka czcicielka Matki Bożej wyjednała w 1623 roku od ks. biskupa kamienieckiego Adama Nowodworskiego zezwolenie na założenie klasztoru karmelitów bosych³⁸. Biskup nie tylko zezwolił na fundację, ale wezwał i zaprosił do Kamieńca zakonników z konwentu lwowskiego³⁹. Przybyli ze Lwowa na fundację: o. Makary od Najśw. Sakramentu (Demeski)⁴⁰ i o. Wacław od św. Michała⁴¹.

---

³⁵ *Acta Def. Gen. (1605–1658)*, s. 82.

³⁶ AKW 1, Liber foundationis conventus varsaviensis, k. 2–3.

³⁷ K. NIESIECKI, *Herbarz polski*, t. 3, Lipsk 1839, s. 112–113.

³⁸ M. OSTROWSKI Ks., *Historyczny rys biskupstwa kamienieckiego*, „Przegląd Katolicki”, nr 35 (Warszawa 1863), 550.

³⁹ Tamże; J.M. GIŻYCKI, *Karmelici Bosi*, w: *Podręczna encyklopedia kościelna*. t. XVII – XVIII, Warszawa 1909, s. 344 – 345.

⁴⁰ Pochodził ze szlachty ruskiej. Ur. w 1566 r. we Włodzimierzu, wyznania prawosławnego, potem przeszedł na arianizm. Służył w wojsku w stopniu rotmistrza u Wiśniowieckich i Mniszchów. Z carem Dymitrem udał się do Moskwy. W 1606 r. wtrącony do więzienia zapoznał się z przebywającymi tam misjonarzami karmelitów bosych, zdążającymi do Persji, którzy go do katolickiej wiary nawrócili. Ślubował wtedy, że wstąpi do tego zakonu po odzyskaniu wolności. W 1615 r. wstąpił do nowicjatu w Krakowie. Po złożeniu ślubów zakonnych odbył studia filozoficzne i

W roku 1624 Krystyna Cieklińska zapisała karmelitom własny dom nabyty od Samuela Łaszczka, oraz dwa inne zakupione od jej siostr: Małgorzaty Kowalskiej i Zofii Zaleskiej. Zapisała również grunt położony na przedmieściu Karwasary. Oprócz tych nieruchomości, na utrzymanie zakonników oraz budowę kościoła i klasztoru Cieklińska ofiarowała fundusze: w styczniu 1623 r. sumę 3900 zł, a w 1624 r. 1000 zł, zabezpieczone na dobrach Malijowcach Stanisława Potockiego, podkomorzego podolskiego. Ok. 1632 r. fundatorka zapisała jeszcze sumę 4000 zł, zabezpieczoną również na tych dobrach⁴².

Obok sędziny Cieklińskiej do powstania klasztoru przyczynili się: Zofia Chodkiewiczowa przez donację swego dworu w 1624 r.; Piotr i Mikołaj Potoccy, starostowie kamienieccy, którzy na mocy przywilejów królów Władysława IV, Jana Kazimierza i Michała Wiśniowieckiego odstąpili pewne realności ze starostwa kamienieckiego na rzecz karmelitów; Jan Michał Myśliszewski w sierpniu 1638 r. zapisał karmelitom dwa swoje domy – w pobliżu bramy ruskiej – które klasztor objął w posiadanie dopiero w 1658 r.⁴³ Jan Marek Giżycki wymienia jeszcze inne zapisy: Teofila Sobieska, matka króla, w roku 1645 zapisała 5000 zł, których klasztor nie odzyskał; Barbara z Bestwina Kopycińska 1800 zł. W r. 1647 Adam Stanisławski zapisał 1250 zł, zabezpieczonych na Szatawie, od których Raciborowscy płacili procenty; Jerzy Jarmoliński

---

teologiczne w Lublinie. Po święceniach kapłańskich pracował we Lwowie, w Kamieńcu Podolskim i w Przemyślu. Na prośby rady miasta Przemyśla, jako znający język tatarski udał się w poselstwie do obozu wodza Kantymira, oblegającego miasto, negocjować warunki pokoju. W lipcu 1624 r. poniósł śmierć męczeńską w obozie tatarskim. Por. [O. ONUFRY OŚMIELSKI OCD], *Konterfekt życia przykładnego*, op. cit., s. 143–146; WOŁYNIAK [J.M. GIŻYCKI], *Zniesione kościoły i klasztory rzymsko-katolickie przez rząd rosyjski w wieku XIX-tym w diecezji łuckiej, żytomierskiej i kamienieckiej*, w: *Nova Polonia Sacra*, t. 1, Kraków 1928, s. 281.

⁴¹ Brak danych do o. Wacława od św. Michała. Według A. J. ROLLEGO o. Makary miał wyjechać do Kamieńca z o. Bogusławem. Zob. *Zameczki podolskie na kresach multanskich*, t. 2, Warszawa 1880, s. 290.

⁴² AKB 5, J.M. GIŻYCKI, *Karmelici bosy w Berdyczowie, Kupinie i Kamieńcu Podolskim*, k. 198; TENŻE, *Zniesione kościoły i klasztory*, op. cit., s. 280.

⁴³ AKB 5, J.M. GIŻYCKI, op. cit., s. 199; *ZKBP*, s. 373.

wraz z małżonką Zuzanną z Kalinowskich 3000 zł. W lutym 1653 r. Hieronim Konaszewski, sędzia podolski, zapisał karmelitom 5000 zł, zabezpieczonych u Lanckorońskiego na dobrach Żwańca i Chodorowcach; Jan Strzyżowski, rotmistrz królewski 1250 zł zabezpieczonych na Karabczyjówce; Paweł Winiarski (w r. 1657) 3000 zł na dobrach Rohużnej, należących do Stanisława Potockiego. W 1665 r. Konstancja ze Stanisławskich Koniecpolska (2 voto Grudzińska) ofiarowała klasztorowi 1000 zł zabezpieczonych na dobrach Kadyjowce. W roku 1666 Joanna z Humieckich Wichrowska (żona Piotra Krzysztofa Wichrowskiego, miecznika halickiego), przekazała klasztorowi 1800 zł zabezpieczonych na Słobódce Rychtowskiej i Beznoskowcach⁴⁴.

Powyższe zapisy sum funduszowych obciążone były wieczystymi obligacjami mszalnymi, uzgodnionymi z kapitułą klasztoru, przed dokonaniem formalnego zapisu w urzędzie grodzkim lub ziemskim. Niestety, nie znamy wykazu tych obligacji z XVII wieku. Zapewne z powyższych donacji i ofiar dobrodziejów karmelici postawili kościół i klasztor w południowej stronie miasta w pobliżu zamku, na stoku góry kamiennej, stąd nazwano go klasztorem na „Skałce”⁴⁵.

Z nieznanymi nam bliżej powodów karmelici zamierzali opuścić placówkę. Uzyskali na to już zezwolenie od Definitorium Generalnego w Rzymie z 30 kwietnia 1630 roku⁴⁶. Do tego jednak nie doszło, gdyż Definitorium Generalne w dniu 15 maja 1635 r. zezwoliło prowincjałowi w Polsce na przeniesienie klasztoru w dogodniejsze miejsce i na sprzedaż domów dotychczas używanych przez klasztor⁴⁷. Do budowy kościoła i klasztoru w dużej mierze przyczynili się wspomniani już wyżej Stanisław „Rawera” Potocki z małżonką Zofią z Kalinowskich oraz Piotr Potocki, wojewoda braclawski, generał ziem podolskich i jego brat Mikołaj

---

⁴⁴ WOŁYNIAK, *Zniesione kościoły*, op. cit., s. 280–282.

⁴⁵ M. OSTROWSKI, *Historyczny rys biskupstwa kamienieckiego*, op. cit., 550.

⁴⁶ *Acta Def. Gen.*, op. cit., s. 187.

⁴⁷ Tamże, s. 256; Cz. GIL OCD, *Karmelici bosy w Polsce*, op. cit., s. 99.

Potocki, generał ziem podolskich⁴⁸. Piotr Potocki był szczególnie zasłużonym dobrodziejem dla klasztoru w czasie jego budowy. Postarał się o zatwierdzenie fundacji karmelitów bosych w Kamieńcu przez Sejm w 1653 roku. Konstytucja Rzeczypospolitej nazwała go fundatorem klasztoru: „Fundacją Ojców Karmelitów w Kamieńcu przez Wiel[możnego] Wojewodę Braclawskiego, Starostę Kamienieckiego, approbujemy in toto, salvis oneribus Reipubl[icae] i nic nie derogując dochodom Starostwa naszego Kamienieckiego”⁴⁹. Oprócz funduszy na budowę kościoła wojewoda, za zgodą króla Władysława IV z dnia 20 listopada 1647 r., przydzielił klasztorowi pewne grunta ze starostwa kamienieckiego⁵⁰. Karmelici, w dowód wdzięczności za jego zasługi, po jego śmierci w 1658 r. odprawili uroczysty pogrzeb i pogrzebali go w podziemiach swego kościoła w Kamieńcu⁵¹.

Nie znamy składu personalnego ani pełnego wykazu przełożonych klasztoru z XVII wieku. Klasztor najpierw był rezydencją, a następnie wikariatem i od 1658 r. przeoratem. Według J. M. Giżyckiego był pod wezwaniem św. Józefa i św. Teresy od Jezusa⁵², potem zmieniono tytułację na: Najświętszej Maryi Panny Zwycięskiej i św. Józefa Obl. NMP. Pierwszym przełożonym domu w 1623 r. był o. Makary od Najśw. Sakramentu Demeski, który wraz z o. Wacławem przybył na fundację do Kamieńca Podolskiego z klasztoru lwowskiego. Jego pobyt na nowej fundacji był krótki, gdyż w 1624 r. jako podprzeor klasztoru przemyskiego poniósł śmierć męczeńską w obozie tatarskim koło Przemyśla⁵³. Zapewne dłużej pozostał o. Wacław od św. Michała, którego A.J. Rolle nazywa Bogusławem⁵⁴. Od roku 1641 przełożonym

---

⁴⁸ AKB 5, J.M. GIŻYCKI, op. cit., k. 200.

⁴⁹ *Volumina legum*, t. IV, Petersburg 1859, f. 420, s. 193.

⁵⁰ AKB 5, J.M. GIŻYCKI, op. cit., k. 200.

⁵¹ Tamże; T. ŻYCHLIŃSKI, *Złota księga szlachty polskiej*, Rocznik XIV, s. 27.

⁵² AKB 5, J.M. GIŻYCKI, op. cit., k. 199.

⁵³ [O. ONUFRY OŚMIELSKI OCD], *Konterfekt życia przykładowego*, op. cit., s. 146.

⁵⁴ A.J. ROLLE, *Zameczki podolskie*, t. 2, Warszawa 1880, s. 290.

klasztoru był o. Ludwik od św. Józefa⁵⁵. W roku 1643 kierował wspólnotą doświadczony przełożony i wybitny kaznodzieja o. Walerian od Ducha Świętego, który zmarł na tym urzędzie 26 września 1645 roku⁵⁶. Po nim zaś przełożonym został o. Hilarion od Jezusa i Maryi, który w 1647 r. był podpisany jako wikariusz klasztoru przy zapisie sumy funduszowej przez Adama Stanisławskiego⁵⁷. On też zajmował się wykupem jeńców z niewoli tureckiej. Na Sejmiku w Proszowicach w 1652 r. kilku szlachciców oświadczyło, że wolność odzyskało dzięki o. Hilaremu od Jezusa i Maryi⁵⁸.

Kolejnym przełożonym był o. Andrzej Fezulański od św. Teresy, utalentowany pisarz i apologeta. Pozostawił liczne pisma po sobie. Zastąpił z dysput teologicznych. Wielu schizmatyków doprowadził do katolickiego Kościoła. Zmarł w Kamieńcu Podolskim 2 grudnia 1656 roku⁵⁹.

Kapituła prowincjalna w Lublinie w 1658 r. podniosła do godności przeoratu dotychczasowy wikariat w Kamieńcu. Na kapitule prowincjalnej w Krakowie w 1664 roku przeorem w Kamieńcu Podolskim został wybrany o. Fulgenty od św. Andrzeja⁶⁰. Rządził

---

⁵⁵ Ludwik Komarnicki wstąpił do zakonu w Paryżu, w 1618 r. przybył do polskiej prowincji. Przez całe życie zakonne pełnił różne urzędy w prowincji. Wielkie zasługi położył dla budowy klasztoru w Warszawie. Uratował argenterię i paramenty liturgiczne zakrystii w czasie potopu szwedzkiego, wywożąc je do Wiednia. Zmarł 19.08.1665 r. w klasztorze śś. Michała i Józefa w Krakowie. Zob. APKB w Czernej, rkps 603, O. K. FURMANIK OCD, *Księga zmarłych karmelitów bosych w Polsce, na Litwie i Rusi*, s. 161–162.

⁵⁶ Pierwszy profes nowicjatu krakowskiego. Nowicjat rozpoczął w 1607 r. Po święceniach kapłańskich pełnił urząd przełożonego w różnych klasztorach. Zob. K. FURMANIK OCD, *Księga zmarłych karmelitów bosych*, op. cit., s. 90.

⁵⁷ AKB 5, J. M. GIŻYCKI, op. cit., k. 204.

⁵⁸ Tamże.

⁵⁹ Zygmunt Gdowski ur. w Krakowie 1588 r. Wstąpił do karmelitów trzewickowych. Pełnił tam urząd wikariusza prowincjalnego i wizytatora generalnego. Do karmelitów bosych przeszedł w 1625 r. Por. K. FURMANIK OCD, *Księga zmarłych karmelitów bosych*, op. cit., s. 152–154.

⁶⁰ Tamże, s. 264.

klasztorem przez trzy lata. Za jego kadencji Definitorium Generalne w Rzymie w dniu 11 maja 1665 r. zezwoliło klasztorowi na sprzedaż wioski lub bliżej nie określonego majątku z przeznaczeniem uzyskanego funduszu na inwestycje klasztoru lub oddanie go na czynsz⁶¹. Ostatnim przeorem klasztoru przed zaborem tureckim był o. Kolumban od Wniebowzięcia NMP – Franciszek Peryński⁶². Pełnił obowiązki przeora od 1667 do 1672 r. Kiedy Turcy w sierpniu 1672 r. zajęli Kamieniec Podolski wyprawili zakonników do klasztorów w Wiśniczu i do Czernej. Udało mu się uratować argenterię i paramenty liturgiczne zakrystii oraz kosztowniejsze przedmioty klasztoru. Zapakował je w beczki i słomą owinał. W drzwiach pomieszczenia, gdzie je przechowywał, powiesił wypatroszonego wieprza, którym brzydzyli się najeźdźcy i ze wstrętem omijali to miejsce. Potem beczki owinięte w słomę i siano przewiózł na furmankach do klasztoru w Wiśniczu. W tej udanej akcji pomogła mu znajomość języka tureckiego⁶³.

Klasztor karmelitów w Kamieńcu został zburzony wraz z kościołem, a na jego miejscu zbudowano szaniec forteczny z bateriami, „broniący przystępu do nowo wzniesionego mostu tureckiego, w części zaś rozebrane [mury klasztoru] posłużyły za materiał budowlany do podniesienia ścian bocznych tego mostu, przeobrażonego w krytą galerię, opatrzonego strzelnicami”⁶⁴.

---

⁶¹ *Acta Def. Gen. (1658–1710)*, vol. 4, Romae 1986, s. 73.

⁶² Syn Wawrzyńca Perin i Lukrecji Drzewickiej. Ojciec jego pochodził z francuskiej rodziny osiadłej w Polsce. Do nowicjatu wstąpił w 1653 r. Profesję złożył 15.08.1654 r. w Krakowie. Świecenia kapłańskie otrzymał 07.06.1664 r. na Wawelu z rąk bpa M. Oborskiego. Był przeorem klasztoru w Kamieńcu i Lublinie. W klasztorze ss. karmelitanek bosych we Lwowie miał swą rodzoną siostrę Kolumbę od Ducha Św. (Cecylia Perin). Dla siostr karmelitanek tłumaczył z łaciny na język polski dzieła (św.) o. Jana od Krzyża. Zmarł w Krakowie 1674 r. Zob. K. FURMANIK, *Księga zmarłych karmelitów bosych*, op. cit., s. 200–201.

⁶³ *Klasztory Karmelitanek Bosych w Polsce, na Litwie i Rusi*, t. 2, Lwów–Warszawa, Kraków 1901, s. 97, Opr. o. Rafał Kalinowski; AKB 5, J.M. GIŻYCKI, op. cit., k. 205.

⁶⁴ A.J. ROLLE, op. cit., s. 292; WOŁYNIAK, *Zniesione kościoły*, op. cit., s. 282.

2. Wznowienie fundacji przez Marcina Bogusza

Po zawarciu w Karłowicach pokoju z Turcją, Kamieniec Podolski przywrócony został Polsce. We wrześniu 1699 r. przybyli tu w celu przejścia miasta komisarze królewscy, a wraz z nimi – o. Edmund od św. Michała Zychowski (ok. 1643–1721). Towarzyszył mu o. Piotr Damian od św. Tomasza – Marcin Kożuszyński (1660–1699), podprzeor lubelski, który z powodu choroby musiał zawrócić z Kamieńca do Lublina⁶⁵.

O odzyskaniu klasztoru i dawnego terenu zajętego pod fortyfikacje, nie było mowy. Nad karmelitami ulitował się Marcin Bogusz, podkomorzy podolski⁶⁶, ofiarując im swoją kamienicę w pobliżu fary, przy ul. Tatarskiej (zwanej później Karmelicką). W zamian za dawny klasztor i place, Marcin Kątski, wojewoda krakowski i podolski, będąc w Kamieńcu z komisarzami królewskimi, aktem z dnia 24 września 1703 r. przydzielił karmelitom inne place znajdujące się po obu stronach zapisanej im przez Bogusza kamienicy⁶⁷. Helena Gruszecka przekazała karmelitom też swoje nieruchomości. Powyższe zapisy i przywilej wojewody Marcina Kątskiego wpisano 12 lipca 1720 roku do akt metryki koronnej⁶⁸. Na uzyskanym terenie zakonnicy wybudowali klasztor i drewniany kościół pod wezwaniem Najśw. Maryi Panny Zwycięskiej i św. Józefa. Potwierdził to w swej generalnej wizytacji z 1717 r. bp Stefan Rupniewski⁶⁹. Zakonnicy całą swą posesję otoczyli murem. W kościele umieścili zwłoki zmarłego w międzyczasie fundatora

---

⁶⁵ ZKBP, s. 374.

⁶⁶ Syn Jana h. Półkozic kasztelana zawichowskiego. W r. 1678 został podstolim nowogrodzkim, w 1691 chorążym lwowskim, 1701 podkomorzym podolskim. Zmarł 26 lutego 1705 r., pochowany w Janowie Trębowelskim, a stamtąd przeniesiony do Kamieńca i złożony u karmelitów bosych 18 marca 1705 r. Por. J.M. GIŻYCKI, op. cit., k. 206; WOŁYNIAK, *Zniesione kościoły i klasztory*, op. cit., s. 284.

⁶⁷ M. OSTROWSKI, *Historyczny rys biskupstwa kamienieckiego*, op. cit., s. 550–551; *Volumina legum*, t. IV, Petersburg 1859, f. 420, s. 192.

⁶⁸ AKB 5, J.M. GIŻYCKI, op. cit., k. 207.

⁶⁹ M. OSTROWSKI, *Historyczny rys biskupstwa kamienieckiego*, op. cit., s. 551.

Marcina Bogusza, przewiezione z kościoła janowskiego⁷⁰. Z ofiar dobrodziejów, a zwłaszcza z wyasygnowanej ze skarbu Rzeczypospolitej sumy 40 000 zł za dawny klasztor, wybudowali nowy murowany kościół. Plany do niego wykonał w 1717 r. arch. Rippe, generał-komendant twierdzy kamienieckiej⁷¹. Dla zdobycia pieniędzy na budowę kościoła kapituła klasztoru postanowiła sprzedać części nieruchomości z donacji fundatora Marcina Bogusza. Definitorem Generalnym w Rzymie 30 czerwca 1718 roku udzieliło potrzebnego zezwolenia na alienację dóbr⁷². 11 maja 1719 roku zezwoliło również by na budowę przeznaczono sumę 3000 zł ulokowaną na dobrach wsi Kaliny⁷³. Do budowy i przyozdobienia świątyni przyczynił się Michał Potocki, starosta trembowelski oraz przeprowadzona składka wśród rycerstwa podolskiego⁷⁴. Konsekracji nowej świątyni Matki Bożej Zwycięskiej i św. Józefa miał dokonać Mikołaj Dembowski, bp kamieniecki, w 1750 roku. Według wizyty z 1804 r. rocznicę poświęcenia kościoła obchodzono w trzecią niedzielę listopada⁷⁵. Druga konsekracja – z nieznanych powodów – miała miejsce jeszcze w 1827 r. Dokonał jej ks. bp Franciszek Mackiewicz⁷⁶.

---

⁷⁰ A.J. ROLLE, *Zameczki podolskie*, op. cit., s. 293.

⁷¹ AKB 5, J.M. GIŻYCKI, op. cit., k. 211.

⁷² Acta Def. Gen. (1710–1766), vol. 5, Roma 1988, s. 93.

⁷³ Tamże, s. 107.

⁷⁴ M. OSTROWSKI, *Historyczny rys biskupstwa kamienieckiego*, op. cit., s. 551.

⁷⁵ AKB 5, J.M. GIŻYCKI, op. cit., k. 224.

⁷⁶ Tamże, k. 211; M. OSTROWSKI, *Historyczny rys biskupstwa kamienieckiego*, op. cit., s. 551.

3. Opis kościoła i klasztoru⁷⁷

a) Opis kościoła

Według informacji zawartych w wizycie generalnej klasztoru z 1804 roku nieistniejący dziś kościół był murowany, jednonawowy, bez transeptu, w stylu barokowym, zwrócony prezbiterium do ul. Tatarskiej, zwanej później Karmelicką. Szczególny urok posiadała fasada, umiejętnie zharmonizowana z monumentalnymi wieżami. Była ona podzielona pilastrami i okiennymi płycinami na trzy pola w kierunku wertykalnym, i plastycznym gzymsem profilowano-kostkowym, obiegającym cały kościół na zewnątrz. Elewacja fasady zwieńczona półkolistym przyczółkiem, na szczycie którego umieszczono statuę Matki Bożej Zwycięskiej w koronie i z berłem w ręce. Fasadę flankują czworoboczne wieże, trzykondygnacyjne. Najniższa kondygnacja ozdobiona profilowanymi pilastrami i kapitelami jońskimi ze zwisającymi girlandami łączy się swym belkowaniem z fasadą i belkowaniem elewacji kościoła. Środkowe kondygnacje posiadają ze wszystkich stron wystawy kolumnowe z kompozytowymi kapitelami, półkolistymi niszami w polach i tralkowymi balustradami. Belkowania i elewacje ścian zwieńczone trójkątnymi tympanonami z wazonami na szczytach. Najwyższe kondygnacje, z lekkimi wolutami w narożnikach, posiadają w polach prostokątne otwory okienne. Wieże zwieńczone stożkowymi kopułkami i krzyżami. Oryginalną kompozycją odznaczała się fasada kościoła. W przeciwieństwie do wszystkich kościołów karmelitańskich w Polsce – a zwłaszcza berdyczowskiego – posiadała

---

⁷⁷ Podstawa źródłowa: Ikonografia w Archiwum Prowincji w Czernej; Wizyta generalna klasztoru z 1804 r. Zob. AKB 5, J.M. GIŻYCKI, Karmelici bosy w Berdyczowie, Kupinie i Kamieńcu Podolskim, k. 223–226; Rkps 38, J. M. GIŻYCKI, Karmelici bosy w Kamieńcu Podolskim i Kupinie.

elewację wypukłą, zwieńczoną półkolistym przyczółkiem ze statua Matki Bożej na szczycie. Na fasadzie umieszczono 5 kamiennych rzeźb figuralnych na postumentach, świętych bliżej nieokreślonych. Na wieżach zwisały 3 dzwony spiżowe, w tym jeden dużych rozmiarów a dwa mniejsze. Przed fasadą kościoła wznosiły się na kamiennych cokołach i kolumnach statuy proroków: Eliasza i Elizeusza, duchowych patronów zakonu. Po kasacie klasztoru w 1866 roku i przejściu kościoła na prawosławną cerkiew przebudowano i adaptowano karmelitańską świątynię na cerkiew. Najpierw usunięto z fasady świętych karmelu oraz proroków z postumentów przed portalem wejściowym z ulicy. Zamurowano też główny portal z ulicy. Według zachowanej fotografii z 2 poł. XIX wieku dawna fasada robi wrażenie absydy. Szczyt zaś dawnej absydy wieńczy kamienny krzyż na półokrągłym przyczółku z wazonami płonącego ognia po bokach.

Wewnętrzny wystrój kościoła był bogaty. Długość nawy wynosiła 50 łokci a szerokość 14 łokci. Pod wieżami był „babiniec” o wymiarach 12 x 4 łokcie. Nad kamiennym portalem wejściowym wznosił się chór muzyczny na murowanych filarach. Na chórze organy o dwóch miechach w barokowym prospekcie, snycerskiej roboty. Balustrada malowana z wylącانymi wazonami. Nawa główna i prezbiterium nakryte sklepieniem kolebkowym z lunetami. Elewacje podzielone na przęsła pilastrami z kompozytowymi kapitelami, dźwigającymi regularne belkowanie z koronującym gzymsem profilowano-kostkowym, a sklepienia gurtami. Wnętrze oświetlone dziesięcioma oknami z ciosowymi obramieniami na zewnątrz. Posadzka kamienna. Prezbiterium o dwa stopnie wyżej usytuowane i węższe od nawy. Po jego bokach dwie kaplice: św. Erazma i św. Tekli. W prezbiterium główny ołtarz usytuowany na trzech stopniach marmurowych z barokową nastawą, snycerskiej roboty, z architektoniczną nastawą czterech złożonych kolumn i pilastrów z kompozytowymi kapitelami, dźwigającymi regularne belkowanie z półkolistymi częściami przerwanej przyczółka, na których dynamiczne postacie aniołów. Pośrodku przerwanej

przyczółka wznosił się nasadnik z glorią i symbolem Ducha Świętego w postaci gołębiczy na tle złożonych promieni słońca. Pośrodku retabulum artystyczny obraz Matki Bożej Zwycięskiej, malowany na płótnie, ze złożoną koroną i trybowaną suknią ze srebra i berłem w prawej ręce. Na gzymsach pomiędzy kolumnami stało 8 figur snycerskiej roboty, niezidentyfikowanych świętych zakonu karmelikańskiego, w kolorze beżowym, z atrybutami pastorałów i ksiąg w rękach. Pośrodku mensy ołtarzowej i predelli stało tabernakulum w kształcie tempietta z tronem do wystawienia Najświętszego Sakramentu w monstrancji. Ołtarz utrzymany był w kolorze brązowym. Pośród umieszczonych postaci świętych byli prorocy śś. Eliaz i Elizeusz. Ołtarz najprawdopodobniej pochodził z warsztatu snycerskiego ze Lwowa.

Stojąc przed balustradą prezbiterium twarzą do głównego ołtarza z lewej strony (po stronie Ewangelii) znajdowała się kaplica św. Erazma, biskupa i męczennika, z drewnianym ołtarzem barokowym. W ołtarzu obraz na płótnie malowany z wyobrażeniem św. Erazma, przyozdobiony męczeńską koroną, mitrą, pastorałem, rękawiczkami i pantoflami ze srebra. Po tej samej stronie kościoła były murowane ołtarze z bogatymi obramieniami ze sztukateriami i malowanymi na płótnie obrazami: Św. Tadeusza Apostoła; Św. Józefa Obl. NMP z Dzieciątkiem Jezus, ze srebrnymi, trybowanymi i wyślaczanymi szatami, koronami, sandałami i ramą obrazu. Obraz św. Józefa słynął łaskami. Wokół niego było 12 wotów srebrnych. Ołtarz miał rzeźbione antepedium; Ołtarz św. Teresy od Jezusa z obrazem upamiętniającym scenę przebicia serca, malowanym na płótnie, w złożonej ramie, ze srebrnymi pozłacanymi – koroną na głowie, strzałą w ręku anioła, promieniami wokół serca i liliami;

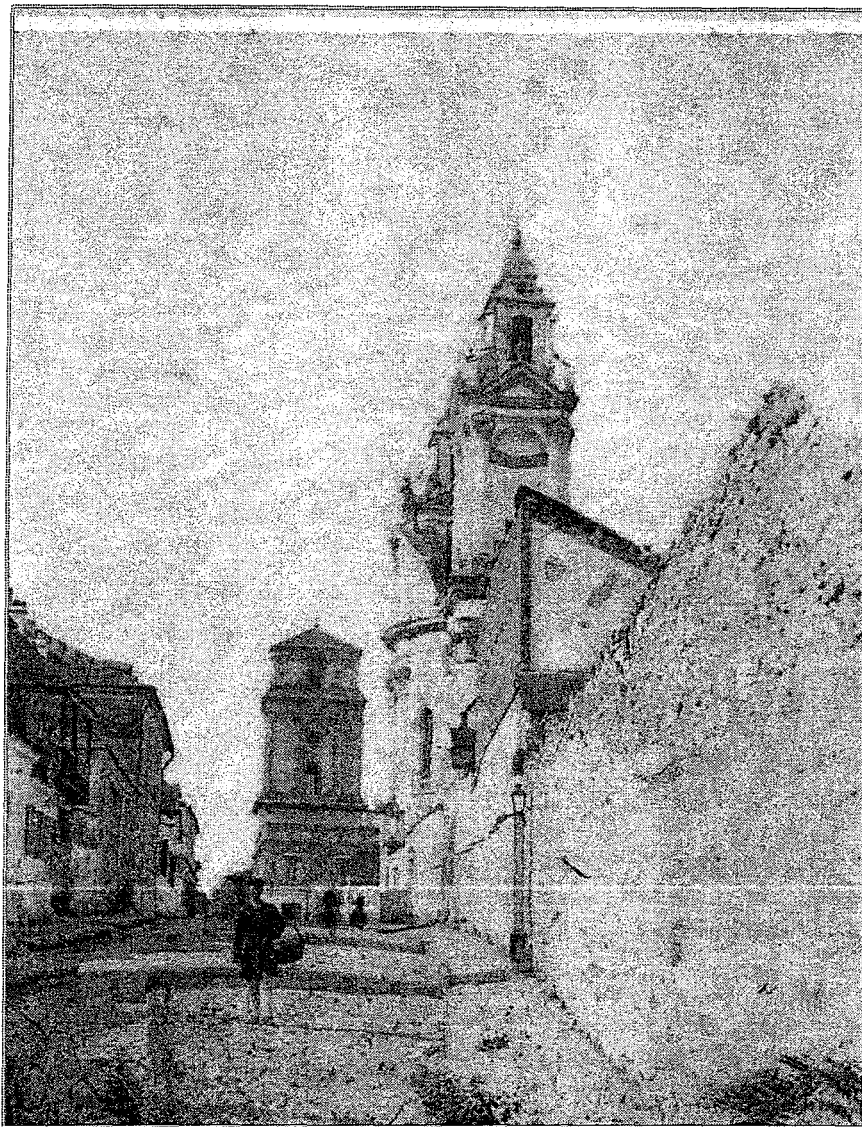
Po tej stronie na filarze architektoniczny ołtarz drewniany z malowanym na płótnie obrazem Matki Bożej Pocieszenia w złożonej ramie. Po bokach, na tle pilastrów, rzeźby świętych (prawdopodobnie śś. Anny i Joachima) na biało pomalowane. W zwieńczeniu na przyczółkach przerwanego tympanonu postacie dwóch aniołów.

Po prawej stronie nawy kaplica św. Tekli, dziewicy i męczennicy. W niej ołtarz drewniany, snycerskiej roboty, z obrazem malowanym na płótnie w złożonych ramach. Na obrazie srebrna korona, krucyfiks, palma, książka, sandały, wół i dwa serca. Po obu stronach ołtarza rzeźby (niezidentyfikowanych) świętych. W zwieńczeniu obraz św. Antoniego w złożonej ramie. Obraz św. Tekli zasłaniany był jedwabnymi firankami koloru czerwonego. Prawdopodobnie opiekowało się nim bractwo św. Tekli.

W dalszym ciągu po tej samej stronie kościoła stały ołtarze murowane z malowanymi na płótnie obrazami w złożonych ramach: Pana Jezusa Miłosiernego w srebrnej, połączanej szacie i koronie oraz z umieszczonymi obok 17 srebrnych wotów; św. Jana od Krzyża ze srebrną koroną, krzyżem, księgą i sandałami. Przy filarze drewniany ołtarz na zielono wymalowany św. Anny, z okiem Opatrzności Bożej w złożonych promieniach w wieńczącym nasadniku i postaciami dwóch aniołów.

Na ścianie po lewej stronie nawy, przy ołtarzu św. Tadeusza Ap. znajdowała się ambona, snycerskiej roboty, malowana na brązowo i złożona, z rzeźbami czterech Ewangelistów na korpusie wieloboku, z lamberkinowym ornamentem wokół wieńczącej kopułki i postacią św. Eliasza z płonącym mieczem na szczycie.

W nawie kościoła było 16 ławek dębowych, snycerskiej roboty, w naturalnym kolorze oraz 8 mniejszych w różnych miejscach kościoła. W tym samym stylu barokowym były wykonane 4 konfesjonały. W podziemiach kościoła były dwie krypty grobowe, przeznaczone dla zakonników i dla dobrodziejów klasztoru.

4. Kamieniec Podolski. Fasada z wieżami kościoła karmelitów bosych z 2 poł. XIX w.

5. Kamieniec Podolski – kościół karmelitów bosych pw. Matki Bożej Zwycięskiej i św. Józefa (fotografia z 2 poł. XIX w).

b) Opis klasztoru

Z prawej strony od fasady do kościoła przylegał dwukondygnacyjny klasztor murowany, w kształcie czworoboku, z dziedzińcem pośrodku. Wejście do niego od strony wschodniej z ulicy przez galerię wyłożoną posadzką, łączącą wejścia do klasztoru i kościoła. Na parterze znajdowały się: furta klasztorna, dwie rozmownice dla gości, obszerny refektarz z trzema oknami i piecem, kuchnia i piekarnia o czterech oknach, spiżarnia, cele zakonne z jednym oknem i piecem ogrzewającym dwa pomieszczenia z paleniskiem od strony korytarza; dalej obszerna zakrystia z szafami i komodami na liturgiczne szaty i argenterię, skarbczyk kościelny oraz toalety. Parter z piętrem komunikował się przez dwie klatki schodowe usytuowane przy furcie i zakrystii. Na piętrze były cele zakonników, sala rekreacyjna, bielizniarka, magazyn klasztorny, nad zakrystią chór zakonny z jednym oknem na ulicę i dwoma do prezbiterium kościoła. Z trzech stron były boazerie z ławami do siedzenia, na środku pozytywka do podtrzymywania śpiewu liturgicznego. Na prezbiterialnej ścianie pomiędzy oknami drewniany ołtarz z obrazem Matki Bożej na płótnie malowany w połączonych ramach. Na ścianach obrazy Świętych karmelu. W pobliżu chóru zakonnego mieściła się biblioteka z dwoma oknami na ulicę. Wizyta generalna w 1816 roku odnotowała, że biblioteka posiadała 244 woluminów, w tym: 90 dzieł kaznodziejskich, 40 duchownych, 26 z teologii spekulatywnej, 24 z teologii moralnej, 14 historycznych, 30 Pisma świętego, 20 mszałów.

Wszystkie pomieszczenia w klasztorze przykryte były sklepieniami kolebkowymi, klasztornymi i krzyżowymi. Na parterze okna były zakratowane. Krużganki umieszczone były wokół środkowego wirydarza. Wymiary pomieszczeń odpowiadały przepisom budowlanym zakonu.

4. Działalność klasztoru

a) Działalność apostołska i duszpasterska

Klasztor w Kamieńcu Podolskim od początku swego założenia uznawany był przez przełożonych zakonu jako misyjny, zgodnie z tym co na początku było powiedziane. Duchowi synowie św. Teresy od Jezusa i św. Jana od Krzyża ożywieni żarliwością o chwałę Bożą podejmowali pracę ewangelizacyjną dla budowania Ciała Chrystusowego, w trosce o dobro Kościoła. Swą działalność apostołską i misyjną, przepojoną duchem karmelitańskim, umacniali modlitwą i żayıłością z Bogiem. Konstytucje zakonu polecały, aby we wszystkich kościołach głoszone kazania we wszystkie niedziele i święta oraz słuchano spowiedzi wiernych⁷⁸. W domach misyjnych polecały zakonnikom udawać się do ubogiej ludności wiosek i miast dla głoszenia Ewangelii, katechizowania dzieci, udzielania sakramentów, niesienia pomocy ubogim i chorym⁷⁹. Wielu karmelitów wykazało się wielkim zaangażowaniem w pracy apostołskiej. Ich imiona i nazwiska wymienił Jan Marek Giżycki⁸⁰ i ks. M. Ostrowski⁸¹. Karmelici zasłynęli jako dobrzy spowiednicy i kierownicy duchowni. Pod wpływem ich kazań wiele osób wyrzekło się herezji i schizmy i przeszło do katolickiego Kościoła.

Karmelici bosci z racji swego charyzmatu rozwijali kult Matki Bożej Szkaplerznej i św. Józefa Oblubieńca NMP. Dla pogłębienia życia duchowego przy swoim kościele zaprowadzili bractwa kościelne. Najpierw Bractwo Matki Bożej Szkaplerznej z chwilą aktu erekcyjnego klasztoru (na mocy przywileju Stolicy Apostolskiej) oraz Bractwo św.

---

⁷⁸ *Constitutiones Fratrum Discalceatorum Congregationis Sancti Eliae Ordinis Beatissimae Virginis Mariae de Monte Carmelo*, Venetiis MDCCL [1750], c. XX, s. 58.

⁷⁹ Tamże, caput XVI, *De conventu missionum*, s. 108–109.

⁸⁰ AKB 5, Karmelici bosci w Berdyczowie, Kupinie i Kamieńcu Podolskim.

⁸¹ *Historyczny rys biskupstwa kamienieckiego*, „Przegląd Katolicki”, nr 35 (1863), 550–551.

Józefa na mocy brewe pap. Klemensa IX z 29 listopada 1669 r. Uroczysta introdukcja tego Bractwa do kościoła odbyła się 1670 r.⁸² Bractwa posiadały swoją strukturę organizacyjną, opartą na normach konstytucji Klemensa VIII *Quaecumque* z 7 grudnia 1604 r. Miały swoje przywileje, odpusty, nabożeństwa, swój statut i zarząd. Promotorem lub dyrektorem bractwa był przełożony domu, albo zamianowany przez niego kapłan. Obowiązkiem promotora było kierowanie konfraternią, przewodniczenie zebraniom, głoszenie duchownych konferencji i homilii w czasie mszy brackich, odprawianie nabożeństw i słuchanie spowiedzi⁸³. Nie zachowały się do naszych czasów księgi brackie, ani kronika klasztoru, stąd nie mamy danych, dotyczących rozwoju i działalności tych Bractw w Kamieńcu. Nie ulega jednak wątpliwości, że kościelne konfraternie w XVII i XVIII wieku cieszyły się wielką popularnością. Zachowała się jednak tradycja o łaskami słynących obrazach Matki Bożej i św. Józefa w tym kościele. O szczególnym kulcie świadczyły między innymi bogate, srebrne szaty, trybowane, z roślinnymi i kwiatowymi ornamentami oraz wiszące wota.

Około 1787 roku biskup kamieniecki Adam Krasieński (+1800) zlecił klasztorowi prowadzenie kapelanii wojskowej na zamku⁸⁴. Karmelici pełnili też przez pewien czas zaszczytny urząd kaznodziei katedralnego w Kamieńcu. Jako kaznodzieja katedralny zasłynął w latach 1803–1808 o. Ludwik od Wszystkich Świętych⁸⁵ (Piotr Piotrkiwicz 1788–1811). Wielką sławą kaznodziei cieszył się o. Stanisław Czapkowski, przykładny zakonnik i kapłan, przeor klasztoru od 1844-

---

⁸² B.J. WANAT OCD, *Kult św. Józefa Oblubieńca NMP u Karmelitów Bosych w Krakowie*, Kraków 1981, s. 29.

⁸³ Tamże, s. 36.

⁸⁴ WOŁYNYIAK, *Zniesione kościoły i klasztory*, op. cit., s. 265, 289.

⁸⁵ *Cathalogus Religiosorum Carmelitarum Discalceatorum Provinciae Russiae S. Spiritus, In annum Domini MDCCCIII* [1803, Berdiczoviae], k. 17.

1849 roku oraz o. Gracjan Giecewicz (+ 1845) i o. Adrian Sienkiewicz (+ 1854)⁸⁶.

Z początku 1803 roku ks. bp Jan Dembowski (+ 1809) zlecił karmelitom duszpasterstwo parafialne. Z parafii katedralnej przekazał im pod opiekę następujące miejscowości: Boryszkowce, Humińce, Kołubajowce, Muksza Boryszkowiecka, Olanówka albo Helenówka ze Słobódką Kulczyjowiecką i Suprynkowce. Razem w tych miejscowościach było 1342 wiernych, w tym 945 mężczyzn i 397 kobiet. W 1809 roku wzrosła liczba parafian do 1389, a już w następnym roku parafia liczyła 1448 osób⁸⁷. W roku 1814 do karmelickiej parafii Matki Bożej Zwycięskiej i św. Józefa dołączone zostały osady: Beznowskowce, Rozalówka z Międzygórzem i folwarki karmelicki i franciszkański w Olechowcu.

---

⁸⁶ M. OSTROWSKI, *Historyczny rys biskupstwa kamienieckiego*, op. cit., s. 551.

⁸⁷ WOŁYNIAK, *Zniesione kościoły i klasztory*, op. cit., s. 289.

Specyfika parafian obrządku łacińskiego w 1814 roku⁸⁸

Nazwa miejscowości	Liczba mężczyzn	Liczba kobiet	Razem
Humińce	205	175	380
Beznoskowce	126	129	255
Boryszkowce	109	107	216
Kołubajowce	42	51	93
Helenówka	43	44	87
Rozalówka	24	18	42
Słobódka Kulczyjowiecka	52	42	42
Muksza Mała	46	45	91
Muksza Kulczyjowiecka	15	22	37
Futor Karmelicki i Franciszkański	9	8	17
Ogółem kat. łac.	704	669	1377

Duszpasterstwo i nabożeństwa dla parafian karmelici organizowali i prowadzili według wskazań miejscowego ordynariusza. Uroczyste nabożeństwa z wystawieniem Najświętszego Sakramentu odprawiano na: Zaślubiny NMP, Matki Bożej Gromnicznej, św. Józefa, Wielkanoc,

---

⁸⁸ AKB 5, J.M. GIŻYCKI, k. 222.

Wniebowstąpienie, Zesłanie Ducha Świętego, Boże Ciało, św. Teklę, św. Teresę od Jezusa, i Matkę Bożą Szkaplerzną⁸⁹.

Klasztor zobowiązany był do odprawiania mszy św. wieczystych za swoich dobrodziejów, z racji przyjętych funduszy na ten cel, zabezpieczonych na dobrach nieruchomości, z których pobierał procenty. Według wykazu obligacji wieczystych, sporządzonego przez o. Bogusława od Jezusa, Maryi, Józefa (Daniel Szaniawski 1668–1732) z dnia 12 maja 1724 r. dla Kurii Generalnej w Rzymie⁹⁰, klasztor odprawiał msze wieczyste za: Marcina Lanckorońskiego, Konstancję Koniecpolską, Samuela Rokciszowskiego (?), Hieronima Konaszewskiego, Joannę Wichrowską, Samuela Finka [Finck] (?), Chodkiewiczów, Krystynę Cieklińską, za Tarnowskich, Rzepeckich i Podczaskich.

---

⁸⁹ Tamże, k. 225.

⁹⁰ Archivio Generale dei Carmelitani Scalzi, Roma, Corso d'Italia 38, Sygn. Plus 92 r., Prov. Poloniae, Conventus Camenecensis, 1 Obligationes perpetuae.

Wykaz obligacji wieczystych (stan z 12 maja 1724 roku)

L.p.	Imię i nazwisko dobrodzieja	Ilość Mszy św.	Suma Mszy św. w ciągu roku
1.	Marcina Lanckorońskiego	1 Msza św. we środę	52
2.	Konstancję Koniecpolską	1 Msza św. w miesiącu	12
3.	Samuela Rokciszowskiego (?)	1 Msza św. w tygodniu	52
4.	Hieronima Konaszewskiego	2 Msze św. w tygodniu	104
5.	Joannę Wichrowską	2 Msze św. w miesiącu	24
6.	Samuela Finka [Finck] (?)	1 Msza św. o Męce Pańskiej, w piątek, śpiewana przed cudownym wizerunkiem Jezusa Nazareńskiego, z wystawieniem Najśw. Sakramentu i muzyką	52
7.	Chodkiewiczów	2 Msze św. w miesiącu	24
8.	Krystynę Cieklińską	4 Msze św. w miesiącu	48
9.	Tarnowskich, Rzepeckich i Podczaskich	5 Mszy św. w miesiącu	66

Według wizyty generalnej z 1808 roku klasztor zobowiązany był do odprawiania corocznie 1228 mszy czytanych i 72 śpiewanych. Z powodu zagarnięcia przez władze zaborcze sum funduszowych (fundacyjnych) klasztoru zakonnicy uzyskali od Stolicy Apostolskiej redukcję obligacji mszy czytanych do 732, zaś śpiewanych – 72 jak dawniej⁹¹. Tenże wizytator zanotował: „o przechodzących z obrządku łacińskiego do grecko-rosyjskiego żadnej nie powziąłem wiadomości; przy klasztorze szkółki ani funduszu na nią nie ma, ani też szpitala”. Wszędzie znalazł należyty porządek i pochwalił zakonników za gorliwość w pełnieniu obowiązków duszpasterstwa parafialnego⁹². Więcej adnotacji pozostawił wizytator w powizytacyjnym sprawozdaniu z 1814 r.: „Żeby nie dać okazji parafianom, zwłaszcza bardziej oddalonym od Kamieńca, udawania się w potrzebach duchownych do kapłanów grecko-rosyjskich, starać się ma przeor, aby jak najwięcej parafian odwiedzać, nauczać, szczególnie młodszych, prawd chrześcijańskich [...], a o kapłanach wyznania obcego, wdzierających się, po imieniu i nazwisku z wyszczególnieniem wypadku uzurpacji zwierzchności diecezjalnej donosić”⁹³.

b) Działalność charytatywna – wykup jeńców

W dziejach ludzkich wszystkich czasów, aż do obecnej chwili, istnieje społeczny problem niewolnictwa. Wraz z rozwojem cywilizacji zmieniają się tylko jego formy i sposoby zniewalania człowieka. W XVII wieku wschodnie kresy Rzeczypospolitej eksploatowane były przez Turków, Tatarów i Kozaków. Na targi niewolnicze wędrowali nie tylko jeńcy wojenni, ale i ludność cywilna uprowadzana w jasyr przez zbrojne oddziały najeźdźców. Niewolnicy sprzedawani byli jako siła robocza,

---

⁹¹ AKB 5, J.M. GIŻYCKI, op. cit., k. 223.

⁹² Tamże.

⁹³ WOŁYNIAK, *Zniesione kościoły i klasztory*, op. cit., s. 289.

albo odzyskiwali wolność za cenę złożonego okupu. Nie wszyscy jeńcy mogli liczyć na złożenie przez krewnych wymaganego okupu. Stąd zrodziła się w Kościele potrzeba działalności charytatywnej na tym polu. W tym celu w 1193 roku założony został przez św. Jana Matkę i św. Feliksa de Valois Zakon św. Trójcy od Wykupu Niewolników (Trynitarze). Regułę jego zatwierdził pap. Innocenty III w 1198 r. Celem zakonu było uwalnianie niewolników chrześcijańskich z rąk muzułmanów. Trynitarze przybyli do Polski w 1685 r. za czasów Jana III Sobieskiego i pierwszy klasztor założyli we Lwowie⁹⁴. Karmelici boski w Kamieńcu jeszcze przed ich przybyciem zajmowali się wykupem niewolników. Do tej działalności zobowiązała ich Agnieszka z Tęczyńskich Firlejowa, wojewodzina krakowska, fundatorka pustelniczego klasztoru karmelitów boskich w Czernej. W 1641 roku przekazała ona klasztorowi 10 000 zł z przeznaczeniem na wykup niewolników. Za jej poradą karmelici tę sumę wypożyczyli Łukaszowi Opalińskiemu, marszałkowi koronnemu, który 19 stycznia 1641 r. ubezpieczył ją na swych dobrach w Sierakowie, z czynszem rocznym 700 zł na wykup niewolników⁹⁵. Drugiego zapisu dokonała 3 sierpnia 1643 r. w aktach grodzkich w Nowym Korczynie przekazując sumę 3 000 zł na wykup kobiet z niewoli. Sumę tę zabezpieczyła na dobrach Birkowa⁹⁶. Nieco wcześniej, bo już w 1628 r. na ten cel przeznaczył 10 000 zł. klasztorowi śś. Michała i Józefa w Krakowie bogaty mieszczanin Krakowa Wojciech Chodorowicz⁹⁷. W kwietniu 1655 r. królowa Maria

---

⁹⁴ A. WITKO, *Trynitarze*, Kraków 1999, s. 125–137; TENŻE, *Gloria Tibi Trinitas et captivis libertas, Z przeszłości i teraźniejszości Zakonu Trynitarzkiego*, Kraków–Roma–Valencia 2000, 91 i n.; B. ŁOZIŃSKI, *Leksykon zakonów w Polsce*, KAI - Warszawa 1988, s. 122.

⁹⁵ AKC 39, *Iura et inscriptiones Carmelitarum Discalceatorum conventus s. P. Eliae eremitici, authenticae confectae Anno Domini 1671*, k. 78–81; B.J. WANAT OCD, *Maryjne sanktuarium karmelitów boskich w Czernej. Przewodnik*, Kraków 1992, s. 17, 19.

⁹⁶ AKC 39, *Iura et inscriptiones...*, k. 104–107, 141.

⁹⁷ Cz. GIL OCD, *Karmelici boski w Polsce 1605–1655*, „*Nasza Przeszłość*”, t. XLVIII

Ludwika wysłała do klasztoru karmelitów bosych w Kamieńcu Podolskim sumę 2 000 zł na wykup jeńców z niewoli tatarskiej⁹⁸. Zapewne sam klasztor w Kamieńcu zbierał ofiary na ten szlachetny cel. Niestety, do naszych czasów nie zachowało się archiwum tego klasztoru, dlatego brakuje danych dotyczących zebranego kapitału na wykup niewolników oraz wykazu wykupionych chrześcijan z niewoli.

W klasztorze w Czernej zachowały się nieliczne pokwitowania pobranych pieniędzy na wykup niewolników, oddanych przez Agnieszkę Firlejową na czynsz właścicielom dóbr Sierakowa i Birkowa. Kwity wystawili:⁹⁹ o. Franciszek od Matki Bożej, prowincjał, 1645 (kwit na 1470 zł); o. Ignacy od Jezusa Marii, prowincjał, 1647; o. Baltazar od św. Macieja, 1647; o. Michał od Zwiastowania NMP, 1652; o. Archanioł od św. Michała, prow. 1649; o. Bernardyn od Dzieciątka Jezus, 1655; o. Stanisław[od św. Marii Magdaleny], przeor, 1663; o. Julian od Matki Bożej, przeor 1664; Gerard od Aniołów, prow. 1668; o. Sebastian od Wszystkich Świętych, prow., o. Erazm od Św. Trójcy, przeor lwowski, (dał 50 zł czerwonych na wykupienie pani Urmanowej) 1674; o. Archanioł od św. Michała, 1680. Zachowały się fragmentaryczne akta dotyczące wykupu kilku osób: kopia pisma Mehmeta Georya, przedstawiciela chana Wielkich Ord Krymskich Tatarów do o. Hilarego od Jezusa Marii, w sprawie wykupu szlachcica Zawadzkiego¹⁰⁰. Wykup (za 1000 zł) Tomasza Szadzyńskiego, który dostał się do niewoli pod Lachowcami 1678 roku i Jana Zborowskiego, chorążego artylerii, za 3 000 zł w 1679 roku¹⁰¹. Z powyższych akt wynika, że klasztor w Czernej przekazywał na ręce prowincjała czynsze z sum kapitałnych na wykup niewolników oraz, że po zajęciu Kamieńca Podolskiego przez Turcję,

---

(1977), s. 207; B.J. WANAT OCD, *Kult św. Józefa*, op. cit., s. 60.

⁹⁸ APKB w Czernej, AKW 1, Liber foundationis conventus varsaviensis, s. 95.

⁹⁹ AKC 38, Varia documenta conventus carmelitarum disalceatorum in Eremo 1614–1898, k. 11–30.

¹⁰⁰ Tamże, k. 22.

¹⁰¹ Tamże, k. 23–24.

działalność charytatywną wykupu jeńców prowadził klasztor we Lwowie. Zachowane źródła potwierdzają, że jednym, który najwcześniej skorzystał z wykupu z niewoli tureckiej, był karmelitański misjonarz z Włoch – o. Augustyn od św. Teresy w 1647 r. i o. Brokard od Matki Bożej z Góry Karmelu w 1648 roku. Po uwolnieniu, skierował on z Mediolanu 16 VIII 1648 roku list dziękczynny do polskiego prowincjała¹⁰².

Jednym z najbardziej zaangażowanych przełożonych klasztoru w dzieło wykupu niewolników był już wcześniej wspomniany o. Hilarion od Jezusa Marii¹⁰³. Urząd przełożonego pełnił przez kilka lat od 1646 r. Na sejmiku Ziemi Krakowskiej w Proszowicach 1652 r. kilku szlachciców potwierdziło, że zostali wkupieni z niewoli tureckiej przez o. Hilarego, karmelitę bosego. W 1653 roku zwracał się do niego w sprawach wykupu z niewoli ks. Andrzej z Leszna, arcybiskup gnieźnieński. Świadczy o tym zachowany list w Archiwum Generalnym Karmelitów Bosych w Rzymie¹⁰⁴. Po śmierci o. Hilariona (+ we Lwowie 1662) dalszą działalność charytatywną prowadzili kolejni przełożeni domu.

Po odzyskaniu Kamieńca z rąk tureckich, Ojcowie trynitarze, których posłannictwem był wykup chrześcijan z niewoli islamskiej, założyli w mieście swą fundację. Nie przyjęli meczetu tureckiego przy bramie lackiej, ofiarowanego im przez królewskich komisarzy na swój klasztor, ale zamieszałi w dworku Dominika Chocimirskiego, przy którym zbudowali w 1712 roku drewniany kościół¹⁰⁵. Z powodu

---

¹⁰² AP 1, Fasciculus annorum provinciae Spiritus Sancti Carmelitarum Discalceatorum in Regno Poloniae, s. 117.

¹⁰³ Studia teologiczne odbywał w Lublinie w latach 1629–1632. Po święceniach kapłańskich przebywał w klasztorze w Wiśniczu. Na kapitule prowincjalnej w 1637 został obrany przeorem klasztoru w Przemyślu. Od roku 1646 przebywał w Kamieńcu podolskim. Zmarł w sierpniu 1662 r. we Lwowie. Zob. K. FURMANIK, *Księga zmarłych karmelitów bosych*, op. cit., s. 150.

¹⁰⁴ K. FURMANIK OCD, *Księga zmarłych karmelitów bosych*, op. cit., s. 150.

¹⁰⁵ WOŁYNYAK, *Zniesione kościoły i klasztory*, op. cit., s. 300.

bliskiego sąsiedztwa karmelici czuli się zagrożeni przez nową fundację też mendykackiego zakonu. Z początku protestowali przeciw bliskiej lokalizacji ich klasztoru. Przewidywali trudności utrzymania dwóch klasztorów z ofiar mieszkańców ubogiego miasta. Potem przez 20 lat były między nimi spory o bractwo szkaplerzne i o parcelę zabraną karmelitom przez trynitarzy. Sprawy toczyły się w sądzie Nuncjatury Apostolskiej. Pierwszą sprawę wygrali trynitarze w 1707 r. Karmelici zapłacili im 80 zł odszkodowania. Drugi proces o parcelę wygrali 9 maja 1725 r. karmelici. Odzyskali utracony grunt. Trynitarze za nieprawne używanie parceli zapłacili karmelitom 120 zł¹⁰⁶. Po zawarciu wzajemnej ugody nie było już więcej waśni między tymi klasztorami i zakonami, ale wzajemna współpraca w charytatywnej działalności wykupu niewolników.

c) Działalność formacyjno-naukowa

W 2 poł. XVIII w. karmelici w Kamieńcu prowadzili w swoim klasztorze studia, czyli seminarium duchowne dla braci kleryków. Na otwarcie takiego domu studiów filozofii chrześcijańskiej otrzymali zezwolenie od Definitorium Generalnego z Rzymu, z dnia 8 lipca 1757 roku¹⁰⁷. Niebawem wprowadzono również studium teologii. Dowiadujemy się o tym z rozporządzenia tegoż Definitorium Generalnego, które w dniu 3 września 1759 roku podjęło decyzję w sprawie br. Kajetana od Matki Bożej Śnieżnej, nielegalnie opuszczającego polską prowincję. Jako uciekinier (fugitivus) popadł w kary zakonne. Przed o. Prokuratorem Generalnym odnowił profesję zakonną. Zwolniony od kary, odesłany został do swojej prowincji, z poleceniem udania się na studia teologiczne do Kamieńca¹⁰⁸.

---

¹⁰⁶ AKB 5, J.M. GIŻYCKI, op. cit., k. 214.

¹⁰⁷ *Acta Def. Gen. (1710-1766)*, vol. 5, Roma 1988, s. 616.

¹⁰⁸ Tamże, s. 638.

Wykładowców zwanych lektorami naznaczało definitorium prowincjalne¹⁰⁹. Nominację na ten urząd otrzymywali ojcowie odznaczający się przykładowym życiem i naukowymi kwalifikacjami. Konstytucje przewidywały jednego wykładowcę do filozofii i dwóch do teologii¹¹⁰. Studia trwały przez 7 lat. Trzy lata trwało studium filozofii i trzy lata teologii oraz jeden rok teologii moralnej i Pisma świętego. Program nauczania filozofii i teologii obejmował summę św. Tomasza z Akwinu według karmelitańskich komentatorów z Alcala i Salamanki: „Cursus philosophiae Complutensium” oraz „Cursus theologicus”¹¹¹. Z powodu nowinkarstwa reformacji luterskiej kładziono nacisk na apologetykę – obronę prawd wiary. Stąd odbywały się dysputy teologiczne wewnętrzne dla seminarzystów i publiczne w kościele dla wiernych, pod kierunkiem wykładowców. Oprócz dysput w seminarium odbywały się kazusy z teologii moralnej dla poprawnego rozwiązywania trudniejszych problemów z życia chrześcijan.

Studia w klasztorze kamienieckim były okresowe w 2 poł. XVIII w. Katalogi zakonników prowincji z 1770 i 1781 roku nie wspominają o nich¹¹². Dopiero po trzecim rozbiórce Polski i po utworzeniu prowincji ruskiej Ducha Świętego studia były prowadzone. Najprawdopodobniej związane były z seminarium diecezjalnym, które przez szereg lat (od 1740–1781, 1793–1795, 1798–1843 roku) mieściło się w karmelitańskim klasztorze¹¹³. Przez pewien czas w klasztorze miał również swoją rezydencję biskup kamieniecki¹¹⁴.

---

¹⁰⁹ *Constitutiones Fratrum Discalceatorum*, op. cit., s. 106.

¹¹⁰ Tamże.

¹¹¹ Tamże; COSMA de VILLIERS, *Bibliotheca carmelitana*, t. I – II, Aurelianae 1752, Wyd. II. Romae 1927. s. 349, 702.

¹¹² APKB w Czernej, AP 27, *Catalogi religiosorum et monialium Provinciae Polonae Spiritus Sancti ... ab anno 1770–1900*, k. 1–13, 19–37.

¹¹³ WOŁYNIAK, *Zniesione kościoły i klasztory*, op. cit., s.236, 291. Seminarium diecezjalne przeniesiono w r. 1843 do klasztoru dominikanów, które z kolei wraz z całą diecezją uległo kasacji w 1866 r.

¹¹⁴ AKB 5, J. M. GIŻYCKI, op. cit., k. 221.

W 1803 roku studia retoryki i teologii moralnej podejmowali bracia studenci: Maciej od św. Józefa, Eliaz od św. Apolonii, Symeon od św. Różańca, Marcin od Męki Pańskiej, Ignacy od św. Awertana, Walerian od św. Macieja Kobylecki. Profesorem wykładowcą zarówno w diecezjalnym, jak również w zakonnym seminarium był o. Krescenty od św. Ignacego (Józef Arażyński). Klasztor liczył w tym roku 14 zakonników¹¹⁵. Liczba studentów nie była wielka. Główne studia filozofii i teologii dla prowincji ruskiej były w klasztorze berdyczowskim.

d) Działalność ekonomiczna

Klasztor utrzymywał się z ofiar wiernych, z sum funduszowych (fundacyjnych) ubezpieczonych na dobrach ziemskich różnych właścicieli (którzy nie zawsze chcieli płacić należny czynsz), i z nieruchomości ziemskich. Na dziedzińcu klasztornym znajdowały się: stajnia, wozownia, spichlerz, murowany dom dla pracowników na gospodarstwie (czeladzi) i bardzo duży ogród¹¹⁶. Do posiadłości ziemskich konwentu należała jurydyka na Karwasarach, licząca dymów 17 bez gruntu i poddanych płci męskiej 34; kawałek ziemi przy klasztorze, wydzierżawionej mieszczanom za opłatę roczną 10 zł, oraz folwark Olechowiec zwany Karmelity, położony w odległości 1 mili za miastem w kierunku południowym. Według wizyty z 1825 roku folwark posiadał 135 sznurów gruntu (1 sznur = 44,665 m²) i dwa stawy. Opasany był częstokołem z bramą wjazdową i furtką do przejścia. Na dziedzińcu wznosił się dom o kilku pokojach, gospodarcze zabudowania i studnia. Pasięka liczyła ok. 200 pni. Inwentarz żywy stanowiło: 3 konie, 2 kłaczce, 5 krów, 13 wołów, 5 cieląt, 4 byki, 1 buhaj, 14 owiec, 3 barany, 15 świń, 10 indyków, 7 gęsi, 9 kaczek, 15 kur, 9 kurcząt itd. Wysiano: 20 korecy żyta, 25 pszenicy; zebrano – 79 kóp żyta, 18 jarego, 78 kóp

---

¹¹⁵ *Catalogus religiosorum Carmelitarum Discalceatorum Provinciae Russiae S. Spiritus, In Annum Domini MLCCCIII, k. 17.*

¹¹⁶ WOŁYNIAK, *Zniesione kościoły i klasztory*, s. 288.

pszenicy, 59 jęczmienia, 52 gryki, 84 owsa, 50 grochu¹¹⁷. Oprócz tego karmelici mieli w mieście 5 domów mieszkalnych i oficynę, które wdzierżawiali. Dochód roczny z domów wynosił 520 zł, a z oficyny 175 zł. Za wynajęcie dziedzica i stajni dla koni pocztowych otrzymywali 400 zł. W roku 1808 konwent liczył w sumie kapitału 24680 rubli miedzianych, a w następnym roku 122400 złp. W 1809 roku ogólny dochód z majątku i parafii wynosił 9173 zł a rozchód 8829 zł. W 1842 r. dobra i stałe kapitały konwentu uległy konfiskacie¹¹⁸.

5. Wykaz przełożonych klasztoru¹¹⁹

Lp.	Imię i nazwisko	Lata urzędu
1.	O. Makary od Najśw. Sakramentu (Demeski)	1623
2.	O. Wacław od św. Michała	1624
3.	O. Ludwik od św. Józefa (Ludwik Komarnicki)	1641–1643
4.	O. Walerian od Ducha Świętego (Wielopolski?)	1643 – 1645
5.	O. Hilarion od Jezusa Maryi	1646– 1652
6.	O. Andrzej Fezulański od św. Teresy (Zygmunt Gdowski)	1652–1656
7.	O. Fulgenty od św. Andrzeja	1656–1658
8.	?	1658–1664
9.	O. Fulgenty od św. Andrzeja	1664–1667

¹¹⁷ Tamże.

¹¹⁸ ZKBP, s. 375.

¹¹⁹ Podstawa źródłowa: AKB 1, Liber in quo annotantur acta conventus berdiczoviensis; AP 10, Acta Provinciae Sancti Spiritus ab anno 1760–1797 et 1808; AKB 5, J.M. GIŻYCKI, Karmelici bosci w Berdyczowie, Kupinie i Kamieńcu Podolskim.

10.	O. Kolumban od Wniebowzięcia NMP (Franciszek Peryński)	1667–1672
11.	O. Edmund od św. Michała (Stanisław Zychowski)	1699–1707
12.	O. Rafał od św. Tomasza z Akwinu (Sebastian Albach)	1707–1710
13.	O. Eugeniusz od Wniebowzięcia NMP (Sebastian Kłosik)	1710–1712
14.	O. Cyprian od Jezusa Maryi (Józef Stefanowicz)	1712–1715
15.	O. Tomasz od św. Macieja (Kasper Zygmuntowicz)	? –1729
16.	O. Fulgencjusz od Wniebowzięcia NMP (Kazimierz Daleszkiewicz)	1748–1751
17.	O. Maciej od św. Kazimierza (Stanisław Nowacki)	1757–1760
18.	O. Andrzej od św. Stanisława Kostki (Józef Sośnicki)	1760–1763
19.	O. Ignacy od MB. Anielskiej (Płomiński)	1763–1766
20.	O. Piotr od Matki Bożej (Antoni Ślepiński)	1766–1769
21.	O. Innocenty od św. Tomasza (Sebastian Paweł Paszkowski)	1769–1772
22.	O. Wojciech Serwacy od św. Jacka (Stanisław Myszowski)	1772–1775
23.	O. Konstanty od bł. Kunegundy (Józef Smolnicki)	1775–1778
24.	O. Anastazy od św. Anny (Jaszowski)	1778–1781
25.	O. Jan Kanty od narodzenia NMP (Józef Antoszewski)	1781–1784
26.	O. Paulin od św. Wawrzyńca (Andrzej Dominik Kędziński)	1784–1787
27.	O. Edmund od św. Teresy (Sulejowski)	1787–1790
28.	O. Brokard od Narodzenia NMP (Maciej Borkowski)	1790

29.	O. Andrzej Korsyn od św. Różańca (Bardecki)	1790–1793
30.	O. Justyn od św. Pawła (Kobierski)	1793–1797
31.	O. Protazy od św. Bonawentury (Antoni Szubski)	1797–1800
32.	O. Krzysztof od św. Marcina (Klembowski)	1801–1804
33.	O. Cyriak od św. Marii Magdaleny (Stanisław Nowogródzki)	1804–1807
34.	O. Krzysztof od św. Marcina (Klembowski)	1807–1810
35.	O. Ryszard od św. Baltazara (Dąbrowski)	1810–1814
36.	O. Walerian od św. Macieja (Karol Kobyłecki)	1814–1816
37.	O. Marcin od Męki Pańskiej (Antoni Sokołowski)	1816–1820(?)
38.	O. Stanisław od Zesłania Ducha Świętego (Michał Lipnicki)	1820–1824
39.	O. Marcelian od św. Jana od Krzyża (Jan Podczaszyński)	1824–1827
40.	O. Stanisław od Zesłania Ducha Świętego (Michał Lipnicki)	1827–1830
41.	O. August od Niepokalanego Poczęcia (Wawrzyniec Hryckiewicz)	1830–1832
42.	O. Stanisław od Zesłania Ducha Świętego (Michał Lipnicki)	1832–1836
43.	O. Telesfor od św. Andrzeja Corsini (Florian Kozłowski)	1836–1842
44.	O. Stanisław od św. Floriana (Czapkowski)	1842–1849
45.	O. Hilarion od św. Grzegorza (Jamontt)	1849–1858
46.	O. Telesfor od św. Rajmunda (Rentt)	1858–1861

47.	O. Konstany od św. Franciszka (Karpowicz)	1861–1863
48.	O. Bartłomiej od bł. Władysława z Gielniowa (Maciej Brydycki)	1863–1866

6. Kasata klasztoru

Po trzecim rozbiore Polski prowincja karmelitów bosych pod wezw. Ducha Świętego rozpadła się na prowincję polską i ruską (wołyńską) – również pod wezw. Ducha Świętego. Posiadała swój samorząd. W 1797 r. dnia 9 maja odbyła się jej I Kapituła Prowincjalna w Kamieńcu Podolskim, pod przewodnictwem niechlubnej pamięci bpa Michała Sierakowskiego¹²⁰. Pierwszym prowincjałem został obrany o. Andrzej Corsini Bardecki. Prowincja ta posiadała klasztory w Kamieńcu Podolskim, Berdyczowie, Wiśniowcu i Kupinie. Na mocy dekretu carskiego z dnia 3 listopada 1798 r. wszystkie zakony poddane zostały jurysdykcji ordynariuszy diecezjalnych. Na tej podstawie Kazimierz Cieciszowski, bp łucki i żytomierski, dnia 11 marca 1800 roku zatwierdził o. Andrzeja Corsini Bardeckiego na urządzie prowincjała, zamianował również przełożonych dla poszczególnych klasztorów¹²¹. Władze zakonne jednak nie respektowały tych zarządzeń. Z powodu wielkiego zamieszania w organizacji prowincji car Paweł I pozwolił karmelitom na sprawowanie rządów i przeprowadzanie wyborów według

¹²⁰ Katarzyna II ukazem z dnia 6/17 września 1795 r. samowolnie zniósła diecezję wileńską, inflandzką, łucką, kamieniecką i kijowską. Na to miejsce utworzyła dla terenów diecezji inflandzkiej i wileńskiej – diecezję inflandzką ze stolicą w Wilnie; dla diecezji łuckiej – pińską; dla diecezji kijowskiej i kamienieckiej – latyczowską. Na biskupa latyczowskiego powołała ks. kan. Michała Romana Sierakowskiego. Przeniósł on stolicę biskupią z Kamieńca do Latyczowa, a dotychczasową katedrę kamieniecką zamienił na kościół parafialny. Trzech kleryków ze seminarium wysłał do Ołyki a sam rezydował w Winnicy. Zob. Ks. B. KUMOR, *Ustrój i organizacja Kościoła polskiego w okresie niewoli narodowej 1772 – 1918*, Kraków 1980, s. 193 passim; K.K.N., *Kamienieckie biskupstwo*, w: *Encyklopedia kościelna*, wyd. przez ks. Michała Nowodworskiego, t. IX, Warszawa 1876, s. 411.

¹²¹ AKB I. Liber in quo annotantur acta conventus berdyczoviensis, k. 91.

ich własnych konstytucji. W ten sposób wszyscy przełożeni obrani na Kapitulę w Kamieńcu Podolskim w 1797 r., powrócili na swoje urzędy¹²².

Prowincja ruska miała w swoich dziejach 9 prowincjałów¹²³, rezydujących w Berdyczowie. Istniała do roku 1832, kiedy po kasacie klasztorów w Wiśniowcu i Kupinie przyłączono ją do prowincji litewskiej św. Kazimierza, zaś prowincja litewska została zniesiona rozporządzeniem carskim w 1844 roku¹²⁴. W lipcu 1842 r. rząd rosyjski skonfiskował wszystkie dobra doczesne i sumy fundacyjne klasztorów. Zakonnikom wyznaczono skromną pensję na utrzymanie. Podzielono klasztory na trzy klasy – etatowe i nadetatowe. W I klasie powinno być nie mniej niż 22 zakonników; w II klasie przynajmniej 16, a w III 13 zakonników. Na utrzymanie klasztoru etatowego I klasy przeznaczano rocznie rubli srebrnych 3 185; na klasztor II klasy r.s. 2 200; na klasztor III klasy (nadetatowe) rocznie r. s. 1 540¹²⁵. Władze zakonne starały się utrzymywać liczbę zakonników w klasztorach etatowych kosztem nadetatowych, które władze carskie kasowały. Na dłuższy czas było to niemożliwe, z powodu zniesienia nowicjatów. W r. 1838 wspólnota zakonna składała się z 11 zakonników pod przewodnictwem o. przeora Telesfora od św. Andrzeja Corsini Kozłowskiego. W 1842 roku przybyło do Kamieńca kilku ojców z Litwy ze słynnym o. Stanisławem od św. Floriana Czapkowskim, który chwalebnie rządził klasztorem jako przeor aż do swojej śmierci w 1849 r. Po kasacie prowincji litewsko-ruskiej w 1844 r. przybyło do klasztoru jeszcze kilku zakonników. Imienny ich wykaz z 1844 obejmuje 17 ojców, 3 kleryków i 3 braci niekapłanów, razem 23 zakonników¹²⁶. Była to najwyższa liczba zakonników w

---

¹²² ZKBP, s. 69.

¹²³ Tamże.

¹²⁴ Tamże; P.P. GACH, *Kasaty zakonów na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej i Śląska 1773–1914*, Lublin 1984, s. 155–161.

¹²⁵ AKB 5, J.M. GIŻYCKI, op. cit., k. 231.

¹²⁶ Tamże, k. 233 – 235.

dziejach klasztoru. Z biegiem lat szybko ubywało zakonników. Kalendarz liturgiczny diecezji podawał ich liczbę w roku: 1852 – 15; 1856 – 16; 1858 – 10; 1862 – 7 zakonników. Po kasacie klasztoru w Głębokiem na Litwie w połowie roku 1862 przybyli do Kamieńca litewscy ojcowie: Bartłomiej od św. Władysława (Brydycki), Cyprian od św. Nikodema (Sosnowski), Bogusław od Zmartwychwstania Pańskiego (Feliks Szyszło), Euzebiusz od Wszystkich ŚŚ (Tomasz Kisielewicz) oraz Joachim Lipski z Berdyczowa. W tym roku 1862 liczba zakonników wynosiła 12 osób¹²⁷. Wspólnota powołała na przeora klasztoru o. Bartłomieja Brydyckiego. Kasata klasztoru była już zaplanowana. W 1861 r. uratował klasztor przed kasatą ks. bp Antoni Fijałkowski, ostatni biskup kamieniecki, ale tylko na kilka lat. Po zniesieniu diecezji kamienieckiej, rząd carski, ukazem z dnia 17/29 września 1866 r., zabrał klasztor karmelitom¹²⁸. Zakonnicy powędrowali do różnych parafii. Ostatni przeor klasztoru o. Bartłomiej Brydycki posłany został na proboszcza do Obodówki, a następnie jako wikariusz pracował w Tulczynie. W roku 1873 z woli Konsystorza w Żytomierzu został proboszczem w pokarmelitańskim kościele i sanktuarium Matki Bożej Szkaplerznej w Berdyczowie. Była to wielka łaska dla niego. Stąd korespondował z o. Rafałem Kalinowskim w Czernej. Zmarł na tym urzędzie w 1886 roku¹²⁹.

W maju 1867 r. zamknięto kościół Matki Bożej Zwycięskiej. Z wielkim nakładem pracy, kosztów i stratą dla architektury przebudowano go całkowicie na sobór dla Bogurodzicy Kazańskiej. Wspaniała absyda, fasada i wieże uległy całkowitej przebudowie. Na środku kościoła wzniesiono cerkiewną kopułę a w zwieńczeniu fasady mniejszą wieżyczkę. Zabudowania klasztoru zajęto na archiwum miasta i na kasę

---

¹²⁷ Tamże, k. 138.

¹²⁸ Tamże, k. 240.

¹²⁹ Tamże, k. 238 – 239.

gubernialną¹³⁰. W okresie komunistycznej dyktatury cerkiew została zburzona.

6. Cerkiew Matki Bożej Kazańskiej, powstała z przebudowania kościoła karmelitów bosych pw. Matki Bożej Zwycięskiej i św. Józefa (2 poł. XIX w.)

---

¹³⁰ ZKBP, s. 376.

7. Kamieniec Podolski – druga połowa XIX w. Kościół katedralny z minaretem zwieńczonym figurą Matki Bożej (1), dzwonnica (2) i z soborem Matki Bożej Kazańskiej (3), przebudowanym z kościoła karmelitów bosych.

III. KLASZTOR ŚWIĘTEJ TRÓJCY W KUPINIE

1. Geneza i przebieg fundacji

Kupin – miasteczko w pobliżu Gródka, leży nad rzeką Smotryczem, w odległości 5 mil od Kamieńca Podolskiego. Należał do Zamojskich, a od 1637 roku do Mikołaja Herburta, kasztelana kamienieckiego. Zuzanna z Fulsztyna Herburtówna (córka Mikołaja i Anny z Żółkiewskich) wychodząc za Franciszka ze Żmigrodu Stadnickiego, w posagu wniosła mu Kupin, Krzemienę i Łysowody. Ich syn Mikołaj Stadnicki, podstoli bełski (+ 1714), wybudował w Kupinie drewniany kościół. Z powodu zarazy i niebezpieczeństwa tureckiego, przez 20 lat kościół pozostawał bez opieki kapłana¹³¹. Usiłował on osadzić przy drewnianym kościółku karmelitów bosych, ale nie uzyskał na to zezwolenia od władz centralnych zakonu. Dopiero jego syn Aleksander Stadnicki, cześnik łatydzowski i podkomorzy podolski (ożeniony z Teresą z Ziemblie Boguszówną h. Półkozic), uzyskał 26 kwietnia 1741 roku od Zarządu Generalnego w Rzymie zezwolenie na założenie nowej fundacji w Kupinie, z prawem przechowywania Najświętszego Sakramentu¹³². Na mocy tego pozwolenia ks. bp Mikołaj Dembowski, w dniu 29 września 1745 r. wprowadził uroczyste karmelitów bosych do kościoła. W dwa lata później, w dniu 6 sierpnia 1747 roku, tenże biskup poświęcił kamień węgielny pod nową świątynię i dom zakonny¹³³. Kościół i klasztor zbudowano z cegły, nakładem

---

¹³¹ *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego*, t. IV, Warszawa 1883, s. 886; M. BALIŃSKI, T. LIPIŃSKI, *Starożytna Polska pod względem historycznym, geograficznym i statystycznym opisana*, t. II, Warszawa 1845, s. 965; WOŁYŃIAK, *Zniesione kościoły i klasztory*, op. cit., s. 291 – 296.

¹³² *Acta Def. Gen. (1710–1766)*, op. cit., s. 445.

¹³³ Biblioteka PAU w Krakowie, rkps 1973, Materiały do historii wsi, miast, klasztorów w Polsce z lat 1331 – 1821. „Opisanie kościoła parafialnego oraz klasztoru kupińskiego co do jego stanu i funduszu dnia 31 miesiąca sierpnia roku 1820 sporządzone [przez ks. kan. Grzegorza Sulima Ułumowicza, kanonika katedralnego kamienieckiego,

Aleksandra ze Żmigrodu i Teresy (z Boguszów) Stadnickich. Na mocy aktu fundacyjnego z 1747 r., karmelici weszli w prawne posiadanie świątyni i realności ziemskich. Budowa nowego domu Bożego trwała długo (w 1820 r. wznoszono jeszcze wieże). Konsekracji kościoła pod wezwaniem Świętej Trójcy dokonał ks. bp Borgiasz Mackiewicz, w dniu 20 lipca 1819 roku¹³⁴.

2. Opis kościoła i klasztoru¹³⁵

a) Opis kościoła

Kościół w stylu barokowym, murowany z cegły, na rzucie krzyża greckiego z kaplicami. Położony nad rzeką Smotryczem. Fasadą zwrócony ku wschodowi. Na szczycie jednej wieży miała znajdować się statua św. Michała Archanioła, a w drugiej umieszczono dzwony. Obok kościoła stała jeszcze w 1820 r. stara dzwonnica drewniana z dzwonami, pokryta gontami. Dachy świątyni były pokryte blachą, pomalowaną minią w 1797 r. Fasada po przebudowie kościoła na cerkiew prawosławną jest klasycystyczna. Dzięki odkryciu i opublikowaniu planu kościoła i klasztoru przez prof. Jerzego Kowalczyka (przechowywanego w Centralnym Archiwum Historycznym Rosji w St. Petersburgu pod sygn. fond 821, op. 150, spr. 568), znamy układ przestrzenny klasztoru i kościoła¹³⁶. Wcześniejsza moja interpretacja nt. architektury kościoła, opierająca się na skąpych wiadomościach wizyty klasztoru z 1820 roku i na zakonnych przepisach budowy klasztorów, musiała ulec korekcie na

---

proboszcza grodeckiego], k. 183 – 196 (dalej cyt. wizytacja generalna z 1820 r.).

¹³⁴ WOŁYNIAK, *Zniesione kościoły i klasztory*, op. cit., s. 292.

¹³⁵ Podstawa źródłowa opisu: Wizytacja generalna z 1820 r. Zob. Biblioteka PAU, rkps 1973, op. cit., k. 183–196; AKB 5, J.M. GIŻYCKI, op. cit., k. 179–191; WOŁYNIAK, *Zniesione kościoły i klasztory*, op. cit., s. 291 – 296.

¹³⁶ J. KOWALCZYK, *Z badań nad dziełami architektury sakralnej Jana de Witte*, w: *Sztuka pograniczy Rzeczypospolitej w okresie nowożytnym od XVI do XVIII wieku*, Warszawa 1998, s. 327-352.

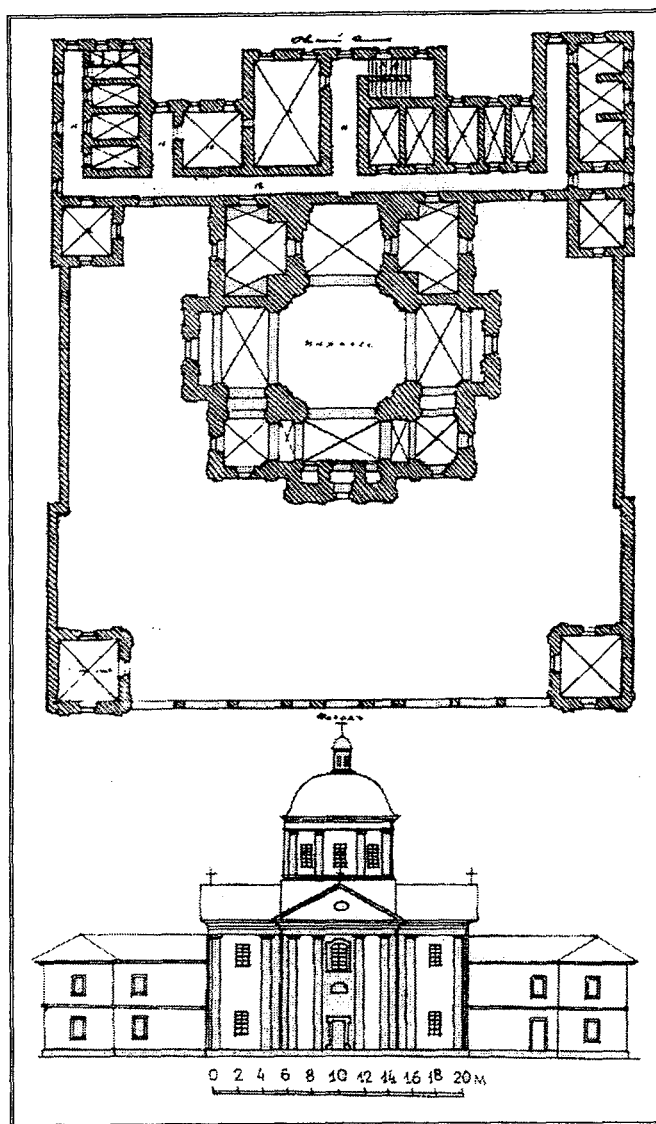
podstawie odkrytych pomiarów klasztoru z 1857 r. Pozostaje jednak dalej problem przebudowy i adaptacji świątyni na cerkiew prawosławną po kasacie klasztoru karmelitów bosych w 1832 r. W budownictwie karmelitańskim w całej Europie przeważała parawanowa fasada zmodyfikowanego typu II Gesù. Wyjątek stanowią w Polsce karmelitańskie kościoły z XVIII wieku w Kamieńcu Podolskim, Miadziole, Berdyczowie i Kupinie. Na podstawie analizy stylistyczno-porównawczej, według prof. J. Kowalczyka domniemanym architektem klasztoru w Kupinie jest Jan de Witte¹³⁷.

8. Rep. Kupin, kopuła kościoła karmelitów bosych, po 1747 r.

---

¹³⁷ Tamże, s. 334.

9. Rep. Kupin, plan kościoła i klasztoru karmelitów bosych, po 1747 r.

Architektura wnętrza jest bogata. Jedna centralna nawa z transeptem. Na jego skrzyżowaniu kopuła z latarnią na wysokim tamburze z latarnią, przyozdobiona sztukaterią, podobną do kopuły tegoż architekta w Berdyczowie. Ściany boczne podzielone pilastrami z kapitelami korynckimi. Koronujący gzyms był mocno rozczłonkowany. Sklepienia kolebkowe z lunetami nad oknami. Wnętrze oświetlone przez 10 okien, w tym dwa w fasadzie. Pod chórem muzycznym kruchta. Posadzka z płytek kamienia trembowelskiego. Pod kościołem trzy krypty grobowe, przeznaczone dla zakonników, fundatorów i dobrodziejów.

Uposażenia wnętrza świątyni - w ołtarze, ambone, ławki, konfesjonały i organy - dokonała własnym nakładem (w 1801 r.) Teresa ze Stadnickich Grabianka, wdowa po Tadeuszu Leszczu Grabiance, staroście liwskim, córka Stanisława Stadnickiego, chorążego podolskiego (najmłodszego syna po bracie fundatora). Protokół powizytacyjny z 1820 r. wymienia sześć ołtarzy w kościele "na ścianach w sztukateriach mozaikowych kolorami ozdobionych"¹³⁸.

1. Główny ołtarz w prezbiterium z nastawą ujętą w architekturę czterech białych kolumn z korynckimi głowicami na tle błękitnym, dźwigających belkowanie górnej kondygnacji. W centralnym polu retabulum pośród par kolumn obraz Świętej Trójcy, w bogatej ramie sycerskiej, zasuwany obrazem św. Tekli. Między kolumnami dwie statuy: św. Teresy od Jezusa i św. Jana od Krzyża. W górnej kondygnacji ołtarza wyobrażenie Ogrójca z dwiema statuami, a w zwieńczeniu oko Opatrzności Bożej w promieniach. Na mensie drewniane tabernakulum sycerskiej roboty z 4 korynckimi kolumienkami i figurami Aarona i Melchizedecha. Ponad tabernakulum ruchomy tron do wystawiana Najśw. Sakramentu w monstrancji.

2. Boczny ołtarz (w pobliżu ambony) na filarze, z obrazem Chrystusa Miłosiernego, w ramie ozdobionej sztukateriami. W

---

¹³⁸ Wizytacja generalna z 1820 r., *op. cit.*, k. 183.

zwieńczeniu mniejszy obraz św. Mechtyldy. Obok ołtarza chrzcielnica i miejsce do przechowywania olejów świętych.

3. Ołtarz św. Józefa na tle błękitnej ściany. Nad mensą w bogatej ramie obraz św. Józefa a nad nim św. Łukasz Ew. Zaś w predelli wyobrażenie św. Erazma i jego męki. Obrazy były wkomponowane w sztukaterie na ścianie.

4. Ołtarz z obrazem św. Jana od Krzyża na tle ściany biało-różowej z mniejszym obrazem św. Antoniego nad mensą.

5. Na takim samym tle – ołtarz z obrazem św. Teresy od Jezusa z mniejszymi obrazami św. Honoraty i św. Martynty nad mensą.

6. Na tle błękitnym ołtarz z obrazem Matki Bożej, w zwieńczeniu wyobrażenie św. Tadeusza Ap. a w predelli męczeństwo św. Stanisława Szczepanowskiego.

Ambona snycerskiej roboty, malowana i złocona, ze statuami dwóch aniołów w pozycji siedzącej i proroka Eliasza z rozpalonym mieczem na szczycie baldachimu. Konfesjonałów rzeźbionych było cztery (dwa stare i dwa nowe). W środku nawy kościoła ustawiono w dwóch rzędach - 12 rzeźbionych ławek. Organy ośmiogłosowe z 1801 roku, z prospektem malowanym i złoconym. W zwieńczeniu rzeźby dwóch rycerzy z tarczami, na których herby fundatorów.

Z prezbiterium wejście do skarbcza i zakrystii. W 1820 r. zakrystia posiadała następujące wyposażenie w argenterię i paramenty liturgiczne:

a) naczynia srebrne złocone: monstrancja o wadze 10 funtów 8 łutów, ozdobiona 69 diamentami i 9 rubinami, melchizedech z 5 diamentami, 1 puszka na komunikanty, 7 kielichów, 1 trybularz z kódką, 20 wotów.

b) szaty liturgiczne: 51 ornatów w różnych kolorach, 6 kap, 5 par dalmatyk, 20 alb, 23 korporaly, 49 puryfikatarzy, 32 obrusy, 14 komż, 30 ręczników, 3 dywany, 7 kilimów, 3 chorągwie brackie.

W pobliżu kościoła znajdował się cmentarz grzebalny przy drodze do Gródka, otoczony rowem i drzewami. Ok. 1820 r. na cmentarzu karmelici wybudowali kaplicę murowaną z kamienia.

Przy kościele istniały trzy bractwa: Św. Trójcy, Matki Bożej Szkaplerznej i św. Józefa, założone na podstawie dokumentów erekcyjnych pap. Benedykta XIV z 1752 r.

Do kościoła od strony zachodniej przylegał klasztor murowany z cegły, piętrowy, w kształcie wielkiej litery E pokryty gontami w 1812 r. Wejście do klasztoru od strony zachodniej. Na parterze było 6 cel mieszkalnych, magazyn, refektarz, kuchnia; na piętrze było 9 cel mieszkalnych, 5 tzw. "oficyn", chór zakonny nad zakrystią, a nad skarbcom biblioteka, która w 1820 r. liczyła 116 tytułów książek podzielonych na działy: "Sacra Scriptura 7, theologia moralis 32, comentatores 16, polskie 43, żywoty świętych 10, medytacyjne i ascetyczne 28, spirituales 17, philosophia 3"¹³⁹. Wszystkie pomieszczenia w klasztorze były sklepione.

Na dziedzińcu klasztornym stały: piekarnia, oficyna, spichlerz z drzewa, kryty słomą, mały browar i studnia murowana pod dachem gontowym. Nieco dalej wznosiły się – pod jednym dachem – stajnia, wozownia, stodoła, szopa i chlewy. Naprzeciw klasztoru rozciągał się ogród warzywny i sad. Wszystkie zabudowania opasywał mur. Z dziedzińca brama prowadziła na plac zwany jurydyką, obsadzony dębami. Na tym placu znajdowały się dwa domy mieszkalne dla służby.

Klasztor w Kupinie nie posiadał realności ziemskiej. Cała nieruchomość pod zabudowaniami i ogrodami wynosiła 10 morgów 90 prętów 48 stóp pola. Dla swoich potrzeb karmelici dzierżawili grunty. W 1825 r. wynajmowali 54 morgi, płacąc za móg po 75 kopiejek srebrnych. Z tego zebrali: 80 kóp żyta, 70 gryki, 100 jęczmienia, 60 owsa¹⁴⁰.

---

¹³⁹ *Tamże*, k. 188.

¹⁴⁰ WOŁYNIAK, *Zniesione kościoły i klasztory*, op. cit., s. 193; J.M. GIŻYCKI, *Karmelici w b. Rzeczypospolitej*, w: *Podręczna encyklopedia kościelna*, t. XVII – XVIII, Warszawa 1909, s. 347.

Ponadto na utrzymanie kościoła i klasztoru posiadali stałe fundusze z obligacjami mszalnymi.

3. Wykaz sum funduszowych i obligacji mszalnych¹⁴¹

- 1747– 30 czerwca przed urzędem grodzkim w Kamieńcu Aleksander Tomasz Stadnicki, fundator klasztoru, zapisał karmelitom 20 000 zł zabezpieczonych na Kupinie na 7%, z obligacją 104 mszy rocznie i 4 aniwersarzy.
- 1747 – 18 września, w grodzie kamienieckim zapis Teresy z Boguszów Stadnickiej (podkomorzyny podolskiej, fundatorki klasztoru), na sumę 10 000 zł zabezpieczoną na Kupinie na 7%, z obligacją 52 mszy i 4 anniversaria rocznie.
- 1748 – 11 stycznia w grodzie kamienieckim zapis sumy 10 000 zł, dokonany przez Kazimierza Kłodnickiego, z obligacją 52 mszy rocznie i 4 anniversaria – rocznice.
- 1752 – 25 marca zapis 1 000 zł w urzędzie ziemskim w Trembowli, dokonany przez Katarzynę z Pełowskich Stadnicką, kasztelanową kamieniecką, z obligacją 12 mszy rocznie.
- 1752 – 10 kwietnia, w Kamieńcu zapis 6 000 zł od Józefa i Anny (z Soleckich) Jaszowskich, cześników dobrz. z obligacją 72 mszy i 1 anniv.
- 1753 – 22 września, w Kamieńcu zapis 2 000 zł od Andrzeja i Jana Żywiłów na wsi Howory, z obligacją 24 mszy rocznie.
- 1754 – 29 listopada, w Kamieńcu od Teresy z Boguszów Stadnickiej zapis 10 000 zł (zabezp. na Kupinie), z oblig. 72 mszy rocznie.
- 1755 – 7 września, w Kamieńcu zapis 1 000 zł na wsi Łysowody, przez Franciszka Stadnickiego, chorążego podolskiego, z obligacją 12 mszy rocznie.

---

¹⁴¹ Wizytacja generalna z 1820 r., k. 192.

- 1758 – 14 czerwca we Lwowie, zapis 5 000 zł Heleny Magdaleny Kłodnickiej, z obligacją 1 mszy w tygodniu.
- 1771 – 22 marca, przed urzędem grodzkim w Kamieńcu zapis 1 111 zł przez Antoniego Witwickiego z obligacją 12 mszy i 1 anniv.
- 1777 – 23 stycznia, we Lwowie zapis 5 300 zł Elżbiety z Rojów Krasickiej, z obligacją 12 mszy i 1 anniv.
- 1752 – 30 maja, w Kamieńcu zapis 1 000 zł przez Józefa i Barbarę Piotrowskich, z obligacją 12 mszy rocznie.
- 1791 – 14 lipca, w urzędzie grodzkim w Kamieńcu zapis 6 000 zł (zabezp. na dobrach Piaseczny), przez Antoniego i Mariannę (z Łabęckich) Jahowskich, z obligacją 6 mszy w miesiącu i 1 anniv.
- 1791 – 17 października, w urzędzie grodzkim w Kamieńcu zapis 1 000 zł (na wsi Czarnywód), przez Bartłomieja Żukowskiego, z obligacją 12 mszy rocznie.

Suma kapitału z zapisów wynosiła 11 911 rubli sr. 65 kop. Z sumy tej klasztor pobierał rocznie 519 rubli sr. 73 ¼ kop. procentu. Wszystkie dochody rocznie wynosiły 1 149 rubli sr. 90 ¼ kop., a rozchody 1 119 rubli sr. 90 ¼ kop.

4. Działalność duszpasterska i oświatowa klasztoru

Podobnie jak w Kamieńcu Podolskim karmelici w Kupinie podejmowali działalność apostolską w swoim kościele zgodnie wytycznymi własnych konstytucji i wolą ordynariusza diecezji. A więc dla dobra wiernych odprawiali msze św. i nabożeństwa, głosili słowo Boże, spowiadali, rozwijali kult do Matki Bożej i św. Józefa. Dla pogłębienia życia duchowego prowadzili kierownictwo duchowe poprzez założone Bractwa Św. Trójcy, Matki Bożej Szkaplerznej i św. Józefa. Przez bractwa kościelne promowali nie tylko pielęgnację życia duchowego, ale również działalność charytatywną w terenie. Z polecenia

bpa Franciszka Borgiasza Mackiewicza karmelici w Kupinie przyjęli od 1 stycznia 1817 roku duszpasterstwo parafialne przy swoim kościele. Do tej parafii w roku 1820 należały następujące miejscowości: miasteczko Kupin – domów 59, Papiernia d. 14, Piaseczna Stara i Nowa d. 79, Lewada Kupińska d. 3, Lewada Karabczyjowiecka d. 30, Skipcze, d. 48, Serwatyńce d. 25, Werbiczna d. 8, Zawadyńce d. 38, Jaromirka d. 67, Lewada Puczyńska d. 14, razem domów 385, parafian przystępujących do świętych Sakramentów 722¹⁴².

Nabożeństwa codziennie zaczynały się dla zakonników o godz. 4.30 modlitwą brewiarzową (Officium Divinum) i rozmyślaniem w chórze zakonnym. Po medytacji dzwoniono na Mszę św. – prymarię, która rozpoczynała się o godz. 6.30. Po niej następowały inne Msze aż do godz. 11. W niedziele i święta, po odbytych pacierzach w chórze zakonnym, o godz. 7.30 dzwony zwoływały wiernych na prymarię, która była śpiewana o godz. 8. Po niej następowały Godzinki o NMP. Po drugiej Mszy św. Bractwo śpiewało koronkę. Po koronce było wystawienie Najśw. Sakramentu ze śpiewem „Przed oczy Twoje Panie” i suplikacje. Po zakończeniu wygłaszano kazanie. O godz. 11 odprawiano Sumę dla parafian, poprzedzoną aspersioną. Po odmówieniu Credo – „Wierzę w Boga” następowało kazanie. We wszystkie uroczystości w ciągu roku odbywały się procesje Eucharystyczne, a po niesporach suplikacje. W czasie nabożeństw kapłani słuchali spowiedzi¹⁴³.

Działalność duszpasterska promowała działalność pedagogiczną i oświatową przy klasztorze. Temu celowi służyła szkoła farna na dziedzińcu klasztornym, pozostająca pod opieką kaznodziei. Założona została przez Martynę Stadnicką z domu Lanckorońską, żonę Stanisława i matkę Teresy Grabianczyny. Najwcześniejsza wzmianka o szkole pochodzi z 1783 r. Wizytator Komisji Edukacyjnej stwierdził, że urzędowa szkoła w Kupinie zachowuje stary sposób nauczania z

---

¹⁴² Tamże.

¹⁴³ Tamże, k. 193.

podręcznikiem Alwara¹⁴⁴, a do nowego programu ustalonego przez Komisję Edukacyjną nie ma zaufania. Wizytator domagał się zmiany na korzyść nowego programu pod groźbą zamknięcia szkoły¹⁴⁵. Pod koniec stycznia 1785 wizytował szkołę w Kupinie ks. Jan Wrzeszcz, rektor szkół kamienieckich. Stwierdził on, że szkoła w Kupinie była pod opieką o. Kaznodziei [Gerwazego od św. Aleksego Zawadzkiego – ?]. „Pomieszczenie składało się z dwóch izb porządných z ławkami; nauczycieli dwóch świeckich: Daniel Wapiński, wychowanek szkół bazylijańskich w Buczaczu i Leon Jastrzębski ze szkół bernardyńskich w Zbarażu. Klas dwie; w pierwszej uczniów 56, gdzie uczył Wapiński, w drugiej 27 pod Jastrzębskim. Alwar był w użyciu w klasie pierwszej, uczono się przeważnie deklinacji i koniugacji, a w drugiej klasie rudimentów gramatyki łacińskiej; wprawiano się w czytanie, pisanie i rachunki, nadto przerabiano katechizm. Uczniowie przeważnie ze szlachty pochodzili. Mieszkania mieli w miasteczku. Nauczycieli opłacali rodzice uczących się od 2–4 zł na kwartał, zaś ks. Kaznodzieja miejscowy miał dozór nad nauczycielami i uczniami”¹⁴⁶. Wizytator zostawił zalecenia: 1) Aby szkoła dostosowała się do przepisów Komisji Edukacyjnej i utrzymywała się ze swoich funduszy; 2) Nauczycieli należy angażować ze szkół akademickich, ukształtowanych według współczesnych wymogów; 3) należy zaprzestać nauki według podręcznika Alwara, a zdolniejszych uczniów posyłać do szkół publicznych; 4) W razie niedostosowania się do przepisów Komisji Edukacyjnej szkoła zostanie zamknięta¹⁴⁷. Pomimo tych ostrzeżeń szkoła

---

¹⁴⁴ Alvares Manuel SJ., autor gramatyki łacińskiej „De institutione gramatica libri tres”, zaleconej przez ratio studiorum, jako podręcznik szkolny. Miał ponad 400 wydań. Polskie Alvaresy były przerabiane. Mogły służyć do nauki języka polskiego. Gramatyka ta od 1740 roku miała 42 wydania, w tym 14 w okresie działalności Komisji Edukacji Narodowej. Zob. *Encyklopedia Katolicka*, t. I, Lublin 1985. s. 395.

¹⁴⁵ T. WIERZBOWSKI, *Raporty szkół niższych i o szkołach parafialnych*, zeszyt XXIII, Warszawa 1908, s. 160; AKB 5, J.M. Gیزیcki, op. cit., k. 192.

¹⁴⁶ AKB 5, J.M. Gیزیcki, op. cit., k. 193.

¹⁴⁷ Tamże.

karmelitów nadal funkcjonowała. W jesieni 1803 r. na zjeździe kierowników szkół w Łucku, karmelici zobowiązali się nadal utrzymywać swoją szkołę w Kupinie¹⁴⁸. W roku 1804/5 do tej szkoły uczęszczało 14 chłopców i 14 dziewczynek. Wizytator biskupa w przeprowadzonej wizytacji klasztoru w 1820 zapisał w swym sprawozdaniu, że w szkole klasztornej uczy się 5 uczniów stanu szlacheckiego: Józef Haupt lat 14, Marcin Haupt lat 10, Julian Haupt lat 7, Witalis Kwiatkowski lat 8, Józef Galarski lat 16. Chłopcy uczą się czytać, pisać, języka łacińskiego, katechizmu, moralnej nauki, arytmetyki, geografii. Ich nauczycielem jest o. Marcellian Podczaszyński, zastępca przeora klasztoru¹⁴⁹. Według ks. Marczyńskiego w następnym roku (1821) było już 20 uczniów¹⁵⁰. Szkoła istniała do kasaty klasztoru w 1832 r.

5. Przełożeni i ważniejsi duszpasterze klasztoru

Klasztor należał do mniejszych placówek duszpasterskich i misyjnych na wschodnich terenach Polski. Z początku był rezydencją, później wikariatem i po trzecim rozbiórce Polski przeoratem prowincji ruskiej. Stąd wspólnota była nieliczna. Składała się z 4 do 8 osób. Pierwszym ze znanych karmelitów, który zmarł w Kupinie w 1747 r., był o. Marian od Narodzenia NMP (Michał Kupczyk)¹⁵¹. Prawdopodobnie był pierwszym przełożonym rezydencji od introdukcji karmelitów bosych do Kupina (29 IX 1745). Z kolei pracowali i dokonali żywota w tym klasztorze o. Marek od Trójcy Świętej (Tomasz Bocheński + 1750) i o. Maur od św. Wojciecha (Michał Białobrzeski +1761), ceniony kaznodzieja. Od roku 1760–1763 przełożonym był zasłużony dla prowincji eksprowincjał o. Anastazy od Trójcy Świętej (Antoni

---

¹⁴⁸ Tamże, k. 194.

¹⁴⁹ *Statystyka guberni podolskiej*, t. II, Wilno 1822, s. 74.

¹⁵⁰ Tamże.

¹⁵¹ WOŁYNIAK, *Zniesione kościoły i klasztory*, op. cit., s. 293.

Gołębiowski +1763)¹⁵². O. Mikołaj od Narodzenia NMP (Mikołaj Sławęcki h. Jastrzębiec) zmarł w Kupinie 1769 r. O. Tyburcy od Wniebowzięcia Matki Bożej (Gabriel Siedliński) w 1770 roku liczył sobie 50 lat ślubów zakonnych. Zmarł w Kupinie 1779 r. W tym okresie od 1769 r. przełożonym wikariatu był o. Baltazar od Niepokalanego Poczęcia NMP (Ludwik Russocki 1731–1793). Nie dokończył trzylecia na tym stanowisku, ponieważ w 1770 r. został przeorem we Lwowie¹⁵³. Według zachowanego katalogu zakonników¹⁵⁴ w tych latach pracowali na tej placówce: o. Joachim od Zwiastowania NMP (lat 37, profesji zakonnej 17) pełnił obowiązki kaznodziei; o. Demetriusz od Wszystkich Św., kaznodzieja (lat 34, prof. 17); o. Wiktor od św. Tomasza Babecki, prokurator (lat 36, prof. 14). Według wydanego w Berdyczowie katalogu zakonników prowincji polskiej Ducha Świętego z 1778 w tym czasie w Kupinie przełożonym był o. Bruno Ignacy od św. Franciszka (lat 42, prof. 24). Do pomocy miał czterech ojców: Tyburcjusza od Wniebowzięcia NMP (lat 75, prof. 58), Gaspara Antoniego od św. Mateusza – ekonoma domu (lat 48, prof. 29), Gerwazego od św. Alojzego – kaznodzieję (lat 38, prof. 14), Alberta od Zwiastowania NMP – kaznodzieję (lat 29, prof. 11) oraz dwóch braci: Sebastiana od Nawiedzenia NMP (lat 53, prof. 31) i Symforiana od św. Apolonii (lat 47, prof. 22) . W 1781 r. przełożonym rezydencji był o. Makary od Matki Bożej z Góry Karmel (lat 40, prof. 18). Miał do współpracy 4 ojców i 3 braci. Urząd i obowiązki kaznodziei pełnili: o. Gerwazy od św. Aleksego Zawadzki (lat 41) i o. Leopold od św. Awertana (Aleksander Gilewski, lat 33)¹⁵⁵. W 1800 roku zmarli w Kupinie: o. Just od św. Jana Nepomucena i o. Ignacy od św. Bibliany. Urząd przełożonych w XIX wieku pełnili: o. Anastazy od św. Anny

---

¹⁵² K. FURMANIK OCD, *Księga zmarłych karmelitów bosych*, op. cit., s. 628.

¹⁵³ Tamże, s. 825.

¹⁵⁴ *Catalogus religiosorum Carmelitarum Discalceatorum Provinciae Poloniae S. Spiritus, In Annum Domini MDCCLXX* [Berdiczowie].

¹⁵⁵ Tamże, s. B2.

Jaszowski (1731–1814) w latach 1802–1806; o. Dionizy od bł. Jana z Dukli (Ochopiński) 1806–1809; o. Paweł od Nawiedzenia NMP (Jaksa Funtowicz) 1810; W latach 1817–1820 przełożonym klasztoru i proboszczem parafii był o. Marcelin Podczaszyński. Pierwszym zaś przeorem i równocześnie proboszczem był w latach 1820–1825 o. Wincenty od Opieki św. Józefa (Antoszkiewicz). Od 1816 roku był kaznodzieją w Kupinie, a od 1820 r. przeorem. Jego zastępcą był o. Gabriel od św. Gertrudy Kasperski (lat 48). Po święceniach kapłańskich przez 5 lat był nauczycielem języka łacińskiego w powiatowej szkole karmelitów bosych w Berdyczowie, potem przez 1 rok mistrzem nowicjatu we Wiśniowcu. W tym czasie pracowali w klasztorze: o. Marcelin od św. Jana od Krzyża – Podczaszyński (lat 33), w latach 1817–1820 był przełożonym w Kupinie, od 1820 spełniał urząd kaznodziei i kierownika szkoły parafialnej; o. August od Niep. Poczęcia NMP Hryckiewicz (lat 32); o. Cyriak od śś. Szymona i Judy Ap. Sztab (lat 28) i br. Paulin od św. Filipa Kuliński (lat 49)¹⁵⁶. W roku 1826 ponownie został obrany przeorem w Kupinie o. Marcelin Podczaszyński. Rządził klasztorem i parafią aż do 1832. Pod koniec jego kadencji w 1831 r. władze carskie zniosły szkołę parafialną w Kupinie¹⁵⁷. Ostatnim przeorem klasztoru w 1832 roku został obrany o. Gabriel od św. Gertrudy (Antoni Kasperski). W tym roku rząd carski skasował klasztor i parafię w Kupinie. Zakonników przeniesiono do Kamieńca Podolskiego¹⁵⁸. Kupińską parafię przyłączono do parafii w Gródku. Kościół przerobiono na cerkiew prawosławną, odnowioną w 1872 r. nakładem 7 000 rubli. Klasztor uległ zniszczeniu wraz z kościołem około 1930 r.

Zakon Karmelitów Bosych od XVII do XIX wieku przez swą działalność misyjną, apostołską, charytatywną i oświatową pozytywnie wpisał się w dzieje diecezji kamienieckiej, ubogając swym

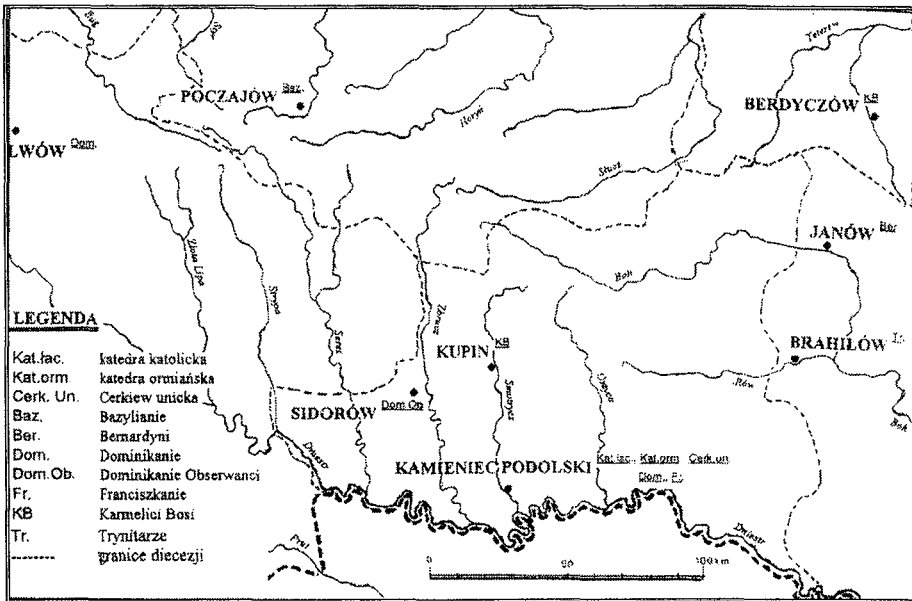
---

¹⁵⁶ Wizytacja generalna z 1820 r., k. 188.

¹⁵⁷ K. FURMANIK OCD, *Księga zmarłych karmelitów bosych ruskiej prowincji Ducha Świętego 1797 – 1832* (maszynopis), s. 161.

¹⁵⁸ WOŁYNIAK, *Zniesione kościoły i klasztory*, op. cit., s. 294; ZKBP, s. 541.

charakterem lokalny Kościoł. Ofiarne służyt i dziełt losy życia z wiernymi, aż do momentu likwidacji ich klasztorów przez carskich zaborców.

10. Rep. Mapa Rusi Koronnej z lokalizacją dzieł architektury sakralnej Jana de Witte (klasztorzy karmelitów bosych: Kupin, Kamieniec Podolski, Berdyczów).

BIBLIOGRAFIA

ŹRÓDŁA RĘKOPIŚMIENNE

- A. ARCHIVIO GENERALE DEI CARMELITANI SCALZI, ROMA,
CORSO D'ITALIA 38**
Plut. 92 r, Prov. Poloniae, Conventus Camenecensis, 1 Obligationes perpetuae.
Plut. 241 f, Missio Poloniae.
- B. ARCHIWUM PROWINCJI KARMELITÓW BOSYCH W CZERNEJ
(APKB)**
- 1. Archiwum Prowincjalne (AP)**
AP 1, Fasciculus annorum Provinciae Poloniae Spiritus Sancti.
AP 10, Acta Provinciae Sancti Spiritus ab anno 1760–1793 et 1808.
  - 2. Archiwum Klasztoru w Lublinie (AKL)**
AKL 1, Liber visitationum provincialium conventus lublinensis.
  - 3. Archiwum Klasztoru we Lwowie (AKLW)**
AKLW 21, Erectio et progressus foundationis conventus leopoliensis s. Michaelis Archangeli Carmelitarum Discalceatorum.
  - 4. Archiwum Klasztoru w Berdyczowie (AKB)**
AKB 1, Liber in quo annotantur acta conventus berdiczoviensis.
AKB 5, J.M. GIŻYCKI, Karmelici bosy w Berdyczowie, Kupinie i Kamieńcu Podolskim.
  - 5. Archiwum Klasztoru w Czernej (AKC)**
AKC 39, Iura et inscriptiones Carmelitarum Discalceatorum conventus s. P. Eliae eremitici, authenticae confectae Anno Domini 1671.
AKC 38, Varia documenta conventus carmelitarum discalceatorum in Eremo 1614–1898.

6. Archiwum Klasztoru w Warszawie (AKW)

AKW 1, Liber foundationis conventus varsaviensis.

7. Zbiory i spuścizny zakonników

Rkps 38, J. M. GIŻYCKI, Karmelici bosci w Kamieńcu Podolskim i Kupinie.

Rkps 603, O. K. FURMANIK OCD, Księga zmarłych karmelitów bosych w Polsce, na Litwie i Rusi.

Rkps 604, O. K. FURMANIK OCD, Księga zmarłych karmelitów bosych ruskiej prowincji Ducha Świętego 1797 – 1832 (maszynopis),

C. BIBLIOTEKI

8. Biblioteka Polskiej Akademii Nauk w Krakowie

Rkps 896, Akta wizytacji konwentu Karmelitów Bosych we Lwowie (1632–1639).

Rkps 1973, Materiały do historii wsi, miast, klasztorów w Polsce z lat 1331 – 1821.

Rkps 2336/II, Liber in quo describuntur fundatio nostri coenobii lublinensis... ab anno 1610.

ŹRÓDŁA DRUKOWANE

Acta Capituli Generalis OCD Congregationis s. Eliae, vol. I (1605–1641), ed. Antonius Fortes OCD, in: *Monumenta Historica Carmeli Teresiani*, t. 11, Romae 1990.

Acta Definitorii Generalis OCD Congregationis S. Eliae (1605–1658), ed. Antonius Fortes OCD, in: *Monumenta Historica Carmeli Teresiani – Subsidia 3*, Romae 1985.

Annuario Pontificio 1999, Città del Vaticano 1999.

Catalogus Religiosorum Carmelitarum Discalceatorum Provinciae Russiae S. Spiritus, In annum Domini MDCCCIII [1803, Berdiczoviae]

Constitutiones Fratrum Discalceatorum Congregationis Sancti Eliae Ordinis Beatissimae Virginis Mariae de Monte Carmelo, Venetiis MDCCCL [1750].

- Relacye nuncjuszów apostolskich i innych o Polsce od r. 1548 do 1690*, Wyd. E. Rykaczewski, t. 2, Berlin 1864.
- Schematyzm duchowieństwa i parafii Archidiecezji Lwowskiej Obrządku Łacińskiego*, Lwów 1997.
- Statystyka guberni podolskiej*, t. II, Wilno 1822.
- Volumina legum*, t. IV, Petersburg 1859.

OPRACOWANIA

- BALIŃSKI M., LIPINSKI T., *Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym opisana*, t. II, Warszawa 1845.
- COSMA de VILLIERS, *Bibliotheca Carmelitana, notis criticis et dissertationibus illustrata*, t. 2, Romae 1927.
- FILIP od TRÓJCY ŚW. OCD, *Ozdoba Karmelu Zakonnego*, cz. III, Kraków 1747 (Estr XVI, 217).
- FLORENTIO del NIÑO JESUS, *A Persia*, w: *Bibliotheca Carmelitano-Teresiana de Missionibus*, t. II, Pamplona 1929.
- FURMANIK K. OCD, *Księga zmarłych ojców i braci karmelitów bosych Prowincji Polskiej i Prowincji Krakowskiej pw. Ducha Świętego 1881–1998*, Kraków 1998.
- GACH P.P., *Kasaty zakonów na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej i Śląska 1773–1914*, Lublin 1984.
- GIL Cz. OCD, *Karmelici Bosi w Polsce*, „Nasza Przeszłość”, t. XLVIII (1977), s. 5–238 [1–233].
- GIŻYCKI J.M., *Karmelici Bosi*, w: *Podręczna encyklopedia kościelna*. t. XVII – XVIII, Warszawa 1909, s. 344–347.
- HENRICUS a SS. SACRAMENTO, *Collectio scriptorum Ordinis Carmelitarum Excalceatorum*, t. 1, Savonae 1884.
- K.K.N., *Kamienieckie biskupstwo*, w: *Encyklopedia kościelna*, wyd. przez ks. Michała Nowodworskiego, t. IX, Warszawa 1876.
- Klasztory Karmelitanek Bosych w Polsce, na Litwie i Rusi*, t. 2, Lwów–Warszawa, Kraków 190. Opr. o. Rafał Kalinowski.
- KOWALCZYK J., *Z badań nad dziełami architektury sakralnej Jana de Witte*, w: *Sztuka pograniczy Rzeczypospolitej w*

- okresie nowożytnym od XVI do XVIII wieku, Warszawa 1998, s. 327-352.
- KOWALÓWKA L. OCD, *Z naszej przeszłości misyjnej*, Rzym 1975.
- KUMOR B. ks., *Ustrój i organizacja Kościoła polskiego w okresie niewoli narodowej 1772–1918*, Kraków 1980.
- ŁOZIŃSKI B., *Leksykon zakonów w Polsce*, KAI–Warszawa 1988, s. 122.
- NIESIECKI K., *Herbarz polski*, t. 3, Lipsk 1839.
- [ONUFRY OŚMIELSKI OCD], *Konterfekt życia przykładnego*, Kraków 1747.
- OSTROWSKI M. ks., *Historyczny rys biskupstwa kamienieckiego*, „Przegląd Katolicki”, nr 35 (Warszawa 1863), 550–551.
- PETRUS a S. ANDREA, *Historia generalis Fratrum Discalceatorum Ordinis B. Virginis de Monte Carmelo Congr. s. Eliae*, t. II, Romae 1671.
- POPEK L., *Biskup A. P. Szelażek jako pasterz diecezji łuckiej*, w: *Ksiądz biskup Adolf Piotr Szelażek – człowiek, pasterz, założyciel. Materiały z sympozjum z okazji 50 rocznicy śmierci założyciela Zgromadzenia Sióstr św. Teresy od Dzieciątka Jezus*, Toruń 1999, s. 53–66.
- ROLLE A. J., *Zameczki podolskie na kresach multańskich*, t. 2, Warszawa 1880.
- SIMEONE della SACRA FAMIGLIA OCD, *Un quarto di secolo tra i nostri santi*, Roma 1997.
- SKALSKI T., ks., *Terror i cierpienie. Kościół Katolicki na Ukrainie 1900–1932. Wspomnienia*. Lublin–Rzym–Lwów 1995
- WANAT B.J. OCD, *Kult św. Józefa Oblubieńca NMP u Karmelitów Bosych w Krakowie*, Kraków 1981.
- WANAT B.J. OCD, *Zakon Karmelitów Bosych w Polsce. Klasztory karmelitów i karmelitanek bosych 1605–1975*, Kraków 1979.
- WANAT B.J. OCD, *Maryjne sanktuarium karmelitów bosych w Czernej. Przewodnik*, Kraków 1992.
- WIERZBOWSKI T., *Raporty szkół niższych i o szkołach parafialnych*, zeszyt XXIII, Warszawa 1908.
- WITKO A., *Trynitarze*, Kraków 1999.

WITKO A., *Gloria Tibi Trinitas et captivis libertas. Z przeszłości i teraźniejszości Zakonu Trynitarского*, Kraków–Roma–Valencia 2000.

WOŁYNIAK [J.M. GIŻYCKI], *Zniesione kościoły i klasztory rzymsko-katolickie przez rząd rosyjski w wieku XIX-tym w diecezji łuckiej, żytomierskiej i kamienieckiej*, w: *Nova Polonia Sacra*, t. 1, Kraków 1928, s. 1–312.

ŻYCHLIŃSKI T., *Złota księga szlachty polskiej*, Rocznik XIV.

Encyklopedia Katolicka, t. I, Lublin 1985.

Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego, t. IV, Warszawa 1883.

SPIS ILUSTRACJI

1. Kamieniec Podolski – plan miasta z uwidocznionym pierwotnym klasztorem karmelitów bosych (N) według miedziorytu wykonanego 29 VIII 1672 r. Przez Cypriana Tomaszewicza, rytownika, dedykowany Andrzejowi Trzebnickiemu, biskupowi krakowskiemu (fotografia z 2 poł. XIX w.)..... 14
2. Kamieniec Podolski – widok miasta od strony zamku z 2 poł. XIX w. 15
3. Kamieniec Podolski – widok miasta od strony zamku z 2 poł. XIX w. 15
4. Kamieniec Podolski – widok ogólny miasta z 2 poł. XIX w. 16
4. Kamieniec Podolski. Fasada z wieżami kościoła karmelitów bosych z 2 poł. XIX w. 29
5. Kamieniec Podolski – kościół karmelitów bosych pw. Matki Bożej Zwycięskiej i św. Józefa (fotografia z 2 poł. XIX w.)..... 30
6. Cerkiew Matki Bożej Kazańskiej, powstała z przebudowania kościoła karmelitów bosych pw. Matki Bożej Zwycięskiej i św. Józefa (2 poł. XIX w.)..... 51
7. Kamieniec Podolski – druga połowa XIX w. Kościół katedralny z minaretem zwieńczonym figurą Matki Bożej (1), dzwonnica (2) i z soborem Matki Bożej Kazańskiej (3), przebudowanym z kościoła karmelitów bosych..... 52
8. Rep. Kupin, kopuła kościoła karmelitów bosych, po 1747 r. 55
9. Rep. Kupin, plan kościoła i klasztoru karmelitów bosych, po 1747 r. 56
10. Rep. Mapa Rusi Koronnej z lokalizacją dzieł architektury sakralnej Jana de Witte (klasztory karmelitów bosych: Kupin, Kamieniec Podolski, Berdyczów). 67

Ilustracje 1-7 ze zbiorów Archiwum Prowincji Karmelitów Bosych w Czernej.

Reprodukcje 8-10 pochodzą z opracowania: J. KOWALCZYK, *Z badań nad dziełami architektury sakralnej Jana de Witte*, op. cit., s. 332 (Kupin, plan kościoła i klasztoru Karmelitów Bosych, po 1747. Wg pomiaru z 1857 r. w Centr. Archiwum Hist. Rosji w St. Petersburgu, sygn. fond 821, op. 150, spr. 568. Przerys Natalia Pietrowicz, opr. Jerzy Kowalczyk, rys. 4), s. 337 (Kupin, kopuła kościoła karmelitów bosych, po 1747 r. (rozabrany po 1930). Bibl. Akademii Nauk Ukrainy w Kijowie. Zbiór Tarnuszenki, fond 278 N. 473. Fot. 7), s. 350 (Mapa Rusi Koronnej z lokalizacją dzieł architektury sakralnej Jana de Witte. Opr. Wojciech Boberski, rys. 21).

SPIS TREŚCI

WSTĘP	1
WAŻNIEJSZE SKRÓTY	5
I. DZIAŁALNOŚĆ MISYJNA ZAKONU NA KRESACH WSCHODNICH POLSKI	7
II. KLASZTOR MATKI BOŻEJ ZWYCIĘSKIEJ I ŚW. JÓZEFA W KAMIĘNCU PODOLSKIM	17
1. Pierwsza fundacja klasztoru na „Skalce”	17
2. Wznowienie fundacji przez Marcina Bogusza	23
3. Opis kościoła i klasztoru	25
a) Opis kościoła	25
b) Opis klasztoru	31
4. Działalność klasztoru	32
a) Działalność apostołska i duszpasterska	32
b) Działalność charytatywna – wykup jeńców	38
c) Działalność formacyjno-naukowa	42
d) Działalność ekonomiczna	44
5. Wykaz przełożonych klasztoru	45
6. Kasata klasztoru	48
III. KLASZTOR ŚWIĘTEJ TRÓJCY W KUPINIE	53
1. Geneza i przebieg fundacji	53
2. Opis kościoła i klasztoru	54
a) Opis kościoła	54
3. Wykaz sum funduszowych i obligacji mszalnych	60
4. Działalność duszpasterska i oświatowa klasztoru	61
5. Przełożeni i ważniejsi duszpasterze klasztoru	64
BIBLIOGRAFIA	69
SPIS ILUSTRACJI	75